CARNEGIE INDIA

WORKING PAPER

डिसेंबर २०२१

चीनच्या भारत-धोरणाचे ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्यातून मूल्यमापन: भारत-चीन संबंधांसाठी एक धडा

विजय गोखले

CARNEGIE ENDOWMENT FOR INTERNATIONAL PEACE INDIA

चीनच्या भारत-धोरणाचे ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्यातून मूल्यमापन: भारत-चीन संबंधांसाठी एक धडा

विजय गोखले

या वर्किंग पेपर चे मराठी अनुवाद पूनम छत्रे यांनी केले आहे.

© 2021 Carnegie Endowment for International Peace. All rights reserved.

Carnegie does not take institutional positions on public policy issues; the views represented herein are those of the author(s) and do not necessarily reflect the views of Carnegie, its staff, or its trustees.

No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form or by any means without permission in writing from Carnegie India or the Carnegie Endowment for International Peace. Please direct inquiries to:

Carnegie Endowment for International Peace
Publications Department
1779 Massachusetts Avenue NW
Washington, D.C. 20036
P: + 1 202 483 7600
F: + 1 202 483 1840
CarnegieEndowment.org

Carnegie India
Unit C-5 & C-6, Edenpark,
Shaheed Jeet Singh Marg
New Delhi - 110016, India
P: + 011 4008687
CarnegieIndia.org

This publication can be downloaded at no cost at CarnegieIndia.org.

अनुक्रमणिका

संक्षेप	1
पार्श्वभूमी	2
संशोधनपद्धती	3
चीनचे भारत-धोरण, १९४९-१९६५	4
चीनचे भारत-धोरण, १९६५-१९८८	9
शीत युद्धानंतर चीनचे भारत-धोरण	12
चीनच्या भारत-धोरणाची तपासणी आणि भारतासाठी धोरणात्मक सुचवणी	17
धोरण शिफारसी	19
तात्पर्य	21
लेखकाविषयी	22
संदर्भ	23

संक्षेप

२०२० मध्ये लडाखच्या पूर्व भागातल्या गलवान खोऱ्यात झालेल्या हिंसक संघर्षानंतर भारत-चीन संबंधांना संपूर्णपणे नवीन वळण लागलेले आहे. चीनच्या वाढत्या मर्यादाभंगामुळे आणि २००८-०९ पासून सीमा भागात आक्रमण करण्याच्या त्याच्या सततच्या प्रयत्नांमुळे सीमा प्रश्न हा आता भारत-चीन संबंधांच्या केंद्रस्थानी आलेला आहे. २०२० साली चीनच्या कृत्यांविरोधात त्याला मोठ्या प्रमाणावर भू-राजकीय विरोध सहन करावा लागला. त्यामुळे या प्रश्नाचे गांभीर्य वाढले आहे, आणि आता बीजिंगच्या उद्देशांबाबत आणि त्याच्या कृत्यांबाबत भारताचे धोरणकर्ते आणि धोरणी समुदायही चीनला संशयाचा फायदा देण्यासाठी तयार नाहीत. त्यामुळे भारतात या संबंधांचा भूतकाळ, वर्तमानकाळ आणि भविष्यकाळ यांचा समग्र आढावा घेण्याची वेळ आलेली आहे. भारताच्या दृष्टीकोनातून हे संबंध कसे असायला हवेत आणि भारताचे चीनबाबत काय धोरण असायला हवे, हे समजून घेण्याभोवती सर्वाधिक लक्ष केंद्रित झालेले असले, तरी द्वीपक्षीय संबंधांमध्ये सध्या असलेल्या ताणामुळे चीनचे भारताबद्दल काय धोरण आहे, हेही समजून घेणे अधिक गरजेचे झालेले आहे. चीनमधल्या स्रोतांचा वापर करून त्या धोरणामागच्या कारणांचे, आणि त्यानुसार वागणे, जुळवून घेणे किंवा बदलणे यापैकी कोणकोणते पर्याय भारतीय धोरणकर्त्यांना उपलब्ध आहेत याचे विश्लेषण या लेखाद्वारे केलेले आहे.

या लेखात असे प्रतिपादन करण्यात आलेले आहे, की चीनच्या कम्युनिस्ट पार्टीचा जेव्हा उदय झाला आणि माओ झेडाँगने त्याची सूत्र हातात घेतली आणि १९४९ साली पीपल्स रिपब्लिक ऑफ चायनाची स्थापना झाली, तेव्हापासून चीन, सोव्हियत युनियन (नंतरचे रशिया) आणि युनायटेड स्टेट्स ऑफ अमेरिका (अमेरिका) या धोरणात्मक, शक्तीशाली त्रिकोणावर चीनने आपले लक्ष केंद्रित केले. मग त्या त्रिकोणाच्या दृष्टीकोनातून चीनने भारताबद्दलची धोरणनिश्चिती केली. हा त्रिकोण जसजसा विकसित होत गेला आहे, त्याप्रमाणे त्याचा थेट परिणाम भारत-चीन संबंधांवर होत गेलेला आहे. मागच्या सत्तर वर्षांपैकी बहुतांश काळात चीन हा त्या त्रिकोणाचा सगळ्यात कमकुवत कोन होता आणि त्यामुळे स्वत:ची सुरक्षा राखणे आणि दर्जा मिळवणे हा त्याचा प्राधान्यक्रम होता. त्या संदर्भातून पाहताना, सुरक्षा आणि दर्जा मिळवण्यासाठी भारत हा आशियातला आणखी एक मोठा, विकसनशील देश त्याचा थेट स्पर्धक आहे, असा दृष्टीकोन त्याने ठेवला. परिणामी, चीनचे सोव्हिएत युनियन आणि अमेरिकेशी जसे संबंध होते, त्याच नजरेने तो भारताकडे पहायला लागला. भारत देशाचे गुण त्याने दुर्लक्षिले, किंवा तो स्वत:चे प्रतिनिधित्व करत आहे यालाही त्याने महत्त्व दिले नाही, उलट स्वत:पेक्षा कनिष्ठ आणि अविश्वासपात्र अशा दृष्टीकोनातूनच भारताकडेही पाहिले. शीत युद्धाच्या काळात भारताला शक्य तितके तटस्थ ठेवावे असा चीनचा उद्देश होता. शीत युद्धाच्या काळानंतर हे उद्दिष्ट बदलले; चीनच्या वर्चस्व प्रस्थापित करण्याच्या धोरणात्मक उद्दिष्टाच्या आड भारताची क्षमता येऊ नये यासाठी त्याला प्रतिबंध करणे आणि त्याच्यावर दबाव टाकणे असे ते उद्दिष्ट झाले.

या लेखात चीनच्या भारत-धोरणाचे तीन टप्प्यांवर विश्लेषण केलेले आहे. पहिला टप्पा १९४९ आणि १९६२ या दरम्यानचा आहे. या काळात चीन अमेरिकेला स्वत:चा प्रमुख शत्रू समजत होता आणि बीजिंगशी संबंधित मुद्द्यांवर भारताला तटस्थ आणि लांब ठेवणे हेच त्याचे प्रमुख उद्दिष्ट होते. यातूनच, विकसनशील जगात भारताच्या प्रभावाचा वापर करून "आशियायी एकते"ची बांधणी करत अमेरिकेचा आशियातला शिरकाव रोखणे- या त्याच्या दुसऱ्या उद्दिष्टाची निर्मिती झाली.

१९६२ ते १९८९ या दुसऱ्या टप्प्यात चीन-सोव्हिएत संबंधांमध्ये दरी निर्माण झाली, तर भारताचे सोव्हिएत युनियनशी संबंध दृढ झाले. त्यामुळे चीनची स्वत:च्या सुरक्षिततेबद्दल चिंता वाढली. याचा परिणाम म्हणून, त्या वेळेला महासत्ता असणाऱ्या सोव्हिएत युनियनपासून भारताला शक्य तितके लांब ठेवणे हे त्याचे धोरण होते. भारतावर वचक ठेवण्यासाठी पाकिस्तानचा वापर करणे हेही त्याचे धोरण होते.

१९९१ मध्ये सोव्हिएत युनियन संपुष्टात आल्यानंतर आणि शीत युद्धाची समाप्ती झाल्यानंतर तिसऱ्या टप्प्याची सुरूवात झाली- चीनसहित सर्व कम्युनिस्ट राज्यवटींमध्ये अमेरिकेला सत्तापालट घडवून आणायचा आहे अशी भीती चीनला वाटत होती. चीनला आपल्या सीमाही सुरक्षित करायच्या होत्या. त्यामुळे, परत एकदा, भारताचे संबंध कोणाशीही जुळू न देणे आणि त्यायोगे स्वत:च्या सुरक्षेला असलेला धोका कमी करणे आणि स्वत:च्या सीमांना भारतापासून सुरक्षित ठेवणे, असे त्याचे धोरण झाले. २००० सालच्या मध्यापर्यंत अमेरिका-चीन संबंध सुरळीत झाले आणि

रशियाबरोबरही त्याची भागीदारी झाली. सत्तेचा तराजू चीनच्या बाजूला झुकला आणि त्याचा परिणाम म्हणून भारत-चीन संबंधांमध्ये घर्षण सुरू झाले.

२०१३ साली शी जिनपिंग अध्यक्ष झाल्यानंतर बीजिंग स्वत:चा वैश्विक ठसा जोरकसपणे निर्माण करायला लागल्यामुळे अमेरिका-चीन संबंध कमालीचे बिघडले आहेत आणि त्याचा परिणाम म्हणून भारत-चीन संबंधांमध्येही बरेच घर्षण अनुभवायला मिळालेले आहे. सीमेवर लहान प्रमाणात बळाचा वापर करत राहणे आणि भारताला प्रतिबंध करत राहणे हे आता बीजिंगचे भारत-धोरण झाले आहे. बदललेल्या भू-राजकीय परिस्थितीत हे चिनी धोरण प्रभावी ठरेल का याचा आढावा या लेखाच्या शेवटच्या टप्प्यात घेतलेला आहे.

या लेखाचे असे प्रतिपादन आहे, की २०२० साली वास्तविक नियंत्रण रेषेच्या (Line of Actual Control, LAC) बाजूने दोन्ही देशांमध्ये ज्या घडामोडी घडल्या, त्यांमुळे भारताला धोरणात्मक स्पष्टता मिळाली. त्याने केलेल्या लष्करी बळाच्या वापराला भारत कधीच फारसा विरोध दर्शवणार नाही हे जे चीनचे गृहितक आहे, त्याचा चीनला फेरआढावा घ्यावा लागेल. चीनच्या धोरणाप्रमाणे बदल करण्यासाठी भारतासमोर कोणते पर्याय आहेत त्यांचाही ऊहापोह या लेखात केलेला आहे. भारताने राजकीय संकेतांचा वापर करून अधिक पारदर्शकता आणि विश्वासार्हता दर्शवली पाहिजे, दोन्ही बाजूला असलेला ताण आणखी पसरू नये यासाठी उच्च राजकीय-धोरणात्मक पातळीवरून भारताने जोखीम व्यवस्थापन केले पाहिजे आणि दोन्ही देशांच्या दृष्टीने संवेदनशील असणाऱ्या हिंद-प्रशांत (Indo-Pacific) प्रदेशाच्या संदर्भाने आपापली स्वारस्ये आणि चिंता यांबद्दल चर्चा करण्यासाठी समान मंचाचा शोध भारताने घेतला पाहिजे, असे या लेखात सुचवलेले आहे.

पार्श्वभूमी

२०२० हे वर्ष भारत-चीन संबंधांच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण होते, कारण पूर्व लडाखमधल्या गलवान खोऱ्यामध्ये झालेल्या हिंसक संघर्षामुळे त्यांच्यातली समीकरणे मुळापासून बदलली. २००८-०९ पासून सीमा भागात चीनच्या वाढत्या आक्रमक वागणुकीमुळे सीमा प्रश्न हा या संबंधांच्या अग्रक्रमावर आलेला आहे. त्याचे आक्रमण करड्या प्रकारच्या युद्धनीतीचे आहे, म्हणजे लष्कराला उपलब्ध असलेल्या क्षमतेपेक्षा कमी ताकदीचा वापर तो करतो, पण तरी भारताला त्यामुळे बरेच नुकसान सोसावे लागते.[1] चीनने अशी युद्धनीती या आधीही वापरलेली आहे, पण या वेळेला त्याच्या अपेक्षेपेक्षा बऱ्याच जास्त प्रमाणात त्याला भू-राजकीय विरोधाला सामोरे जावे लागले, कारण लष्करी ताकद वाढवून आणि इतरांचा पाठिंबा मिळवून चीनविरुद्धचे आपले पारडे समसमान करायचे, असे भारताने ठरवले आहे. याहून अधिक महत्त्वाचे हे, की भारतातली धोरणात्मक आणि बुद्धीवादी चर्चांचा रोखही आता बदलला आहे. चीनच्या उद्देशांबाबत त्याला संशयाचा फायदा देण्यापेक्षा या संबंधांचा संपूर्ण फेर-आढावा घ्यावा अशी चर्चा जोर धरायला लागलेली आहे.

भारत-चीन संबंधांचा बहुतकरून अभ्यास हा भारतीय दृष्टीकोनातून करण्यात आलेला आहे. पण, १९४९ पासून वर्तमानकाळापर्यंत त्या धोरणामागची कारणे आणि भविष्यकाळावर होणारा त्याचा परिणाम, यांसह चीनच्या भारत-धोरणाचे विश्लेषण करणे हा या लेखाचा प्राथमिक उद्देश आहे. असे विश्लेषण करणे आव्हानात्मक आहे, कारण चिनी स्रोतांची कमतरता आहे. चीनचा समाज बंदिस्त आहे, तिथे धोरणकर्त्यांकडून मिळणाऱ्या प्राथमिक माहितीवरदेखील लक्षपूर्वक नजर ठेवली जाते आणि वेळोवेळी केवळ 'स्वच्छ आणि निर्जंतुक' केलेली माहितीच प्रसृत केली जाते. या स्त्रोतांकडून मिळालेल्या माहितीचा योग्य अर्थ लावण्यातही मोठी जोखीम असते, कारण माध्यमे अथवा सार्वजनिक माहितीतून त्या माहितीची पुष्टी मिळण्यातही बऱ्याच अडचणी येतात. त्यामुळे, जे विश्लेषण केले जाईल, ते अंशत:च योग्य असेल. पण तरीही, आशियातल्या या दोन मुख्य देशांमध्ये द्वीपक्षीय संबंध प्रस्थापित व्हावेत याकरता काम करणाऱ्या धोरणकर्त्यांना आणि संशोधकांनाही ते निश्चितपणे उपयुक्त ठरेल.

संशोधनपद्धती

या लेखात तीन प्राथमिक स्रोत वापरलेले आहेत. चिनी नेत्यांनी केलेली आणि अधिकृतपणे प्रकाशित झालेली त्यांची भाषणे हा पहिला स्रोत आहे. काही उतारे किंवा सारांश या स्वरूपातच ती साधारणपणे उपलब्ध आहेत. त्याद्वारे चिनी नागरिकांपर्यंत पोचण्यासाठी या भाषणांचा वापर करण्यात आलेला होता, त्यामुळे चीनच्या सर्वोच्च नेत्यांचे विचार कोणत्या दिशेने जात आहेत याची थेट कल्पना त्यांतून येऊ शकते. चिनी मुत्सद्दी, विशेषत: राज्याचे सल्लागार आणि परराष्ट्र मंत्री यांनी लिहून ठेवलेल्या आठवणी हा दुसरा स्रोत आहे. असे गृहित धरण्यात आलेले आहे, की प्रकाशित होण्यापूर्वी या दस्तावेजांची कसून तपासणी झालेली असेलच, पण चीनच्या परराष्ट्र धोरणाची आखणी करणारे जे मुख्य अधिकारी होते, त्यांनी हे धोरण कसे तयार केले, याबबतची माहिती त्यातून मिळते. चिनी विचारवंतांनी प्रकाशित केलेले विद्वत्तापूर्ण लेख हा या लेखाचा तिसरा स्रोत आहे.

भारत-चीन संबंधांमधले मुद्दे किंवा विवक्षित घटना या लेखाच्या केंद्रस्थानी नाहीत. चीनच्या भारत-धोरणाची रचना झाली, तेव्हा कोणते मुद्दे महत्त्वाचे होते आणि वर्तमान संदर्भाच्या दृष्टीने आज त्यांचे महत्त्व काय आहे याचे विश्लेषण करणे हा मुख्य उद्देश आहे. १९६२ च्या आधीचा काळ, १९६२ ते शीत युद्धाच्या समाप्तीचा काळ आणि शीत युद्धानंतरचा काळ या पहिल्या तीन भागांमध्ये चीनच्या भारत-धोरणाच्या घटकांचे विश्लेषण करण्यात आलेले आहे. गलवाननंतर बदललेल्या समीकरणांच्या दृष्टीने या धोरणाचा काय परिणाम होणार आहे; आणि उभयपक्षांना समाधानकारक असलेले धोरण आखण्याच्या दिशेने चीनला नेण्यासाठी भारत काय करू शकतो, याचा ऊहापोह शेवटच्या भागात केलेला आहे.

१९४९ मध्ये पीपल्स रिपब्लिक ऑफ चायनाची स्थापना झाल्यापासून त्याचे भारत-धोरण हे चीन, सोव्हिएत युनियन (नंतरचे रशिया) आणि अमेरिका यांच्या व्यापक रचनेतल्या धोरणात्मकदृष्ट्या शक्तीशाली त्रिकोणाशी संलग्न आखले गेले आहे. गेल्या सत्तर वर्षांतला बहुतांश काळ चीन या त्रिकोणातला सगळ्यात कमकुवत कोन होता. त्यामुळे संरक्षण आणि सन्मान यांबद्दल त्याला सर्वाधिक चिंता होती. या धोरणात्मक त्रिकोणाच्या संदर्भाने पाहता, संरक्षणाच्या दृष्टीने भारत एक समस्या होता आणि सन्मानाच्याही शर्यतीत तो त्याचा स्पर्धक होता. द्वीपक्षीय संबंधांच्या दृष्टीने भारत एकटा फार प्रभावी नव्हता, पण बाकी मोठ्या शक्तीशाली देशांना तो सहय्यभूत ठरू शकला असता. त्यामुळे, बीजिंगच्या दृष्टीकोनातून हे संबंध समान पातळीवरचे कधीच नव्हते. भारतावर चीनने कधीही विश्वास ठेवला नाही, त्यामुळे शीत युद्धाच्या काळात स्वत:ची भरभराट साधत असताना भारताला मात्र शक्य तितके तटस्थ ठेवणे हे त्याचे उद्दिष्ट होते. शीत युद्धाची समाप्ती झाल्यानंतर, चीनच्या वर्चस्व प्रस्थापित करण्याच्या धोरणात्मक उद्दिष्टाच्या आड भारताची क्षमता येऊ नये यासाठी त्याला प्रतिबंध करणे आणि त्याच्यावर दबाव टाकणे असे ते उद्दिष्ट झाले.

भारताची राजनैतिक यंत्रणा आणि दोन्ही देशांमध्ये असलेली आर्थिक असमानता यांचा विचार करता, भारताच्या हितसंबंधांना सामावून घेईल अशा पद्धतीने स्वत:च्या भारत-धोरणाची फेर-आखणी करावी असे चीनला वाटत नाही, असे दिसते. त्यामुळे, चीनच्या धोरणात्मक चिंतांवर भारताने प्रकट व्हावे असा दबाव भारतावर टाकत असताना, भारताने मात्र त्याच्या चिंताना अंतर्गत समस्या समजून त्यांचा परस्पर बंदोबस्त करावा आणि या दोन देशांच्या संबंधांच्या आड त्या आणू नयेत अशी मागणी जेव्हा चीन करतो, तेव्हा त्यातून हेच प्रतीत होते. भारताशी धोरणात्मक वागणूक ठेवण्यापेक्षा चीनचे नेते डावपेच खेळायला अधिक प्राधान्य देतात. त्यामुळे वेळोवेळी आक्रमकपणा दाखवून ते स्वत:चा मुद्दा सिद्ध करत राहतात. चीनला प्रत्युत्तर देण्याची किंवा त्याला किंमत मोजायला लावण्याची भारताला इच्छा नाही, क्षमता नाही आणि तेवढी ताकदही नाही असा निष्कर्ष त्यांनी काढला आहे, असे दिसते.

ही परिस्थिती २०२० सालानंतर विविध कारणांमुळे बदलली असावी असे प्रतिपादन या लेखात केलेले आहे. भारताने चीनचा घेतलेला फेर-आढावा, त्याची राजनैतिक पातळीवरची इच्छाशक्ती आणि चिनी आक्रमणाचा प्रतिवाद करण्याकरता तयार असलेली वाढीव लष्करी ताकद ही त्यापैकी काही कारणे आहेत. उलट, आपल्या ताकदीचा अवाजवी अंदाज आणि भू-राजकीय प्रत्युत्तर देण्याच्या भारताच्या क्षमतेला कमी लेखणे यांमुळे चीन धोरणात्मक चुका करू शकतो. वाढता ताण आणि संवादाचा अभाव यांमुळे जोखमीचे व्यवस्थापन अधिक अवघड होत जाईल आणि वैश्विक महत्त्वाकांक्षा असलेली मोठी सत्ता असल्याने, यात चीनचे अधिक नुकसान होण्याची शक्यता आहे. या लेखाचा निष्कर्ष असा आहे, की हिंद-प्रशांत क्षेत्रात महत्त्वाची भूमिका असणारा देश म्हणून चीनने आपले भारताप्रतीचे धोरण आता बदलले पाहिजे. द्वीपक्षीय आणि प्रादेशिक संदर्भाने त्याने

भारताबरोबर तात्पुरत्या तडजोडीचा मार्ग (modus vivendi) विकसित केला पाहिजे. भारत चीनचा धोरणात्मक दृष्टीकोन बदलू शकतो का, आणि कसा बदलू शकतो आणि साथरोगानंतर वेगाने बदललेल्या जागतिक आणि स्थानिक परिस्थितीला अनुसरून चीन त्याच्या भारत-धोरणात आवश्यक ते बदल करतो का, यावर हे दोन देश आपसांतली स्पर्धा धोरणीपणाने सांभाळतात, का एकमेकांशी संघर्ष करत राहतात हे अवलंबून असेल.[2]

चीनचे भारत-धोरण, १९४९-१९६५

१९४९ नंतर पीपल्स रिपब्लिक ऑफ चायना आणि भारत यांच्यामधल्या प्रारंभीच्या संबंधांचे विविध कंगोरे लक्षात घेण्यासाठी, नवीन चीनची स्थापना होण्याआधी चीनचे परराष्ट्र धोरण कसे विकसित होते गेले हे व्यापक परिप्रेक्ष्यातून समजून घेणे महत्त्वाचे ठरेल. जागतिक घडामोडींमध्ये माओ झेडाँगला खूप रस होता. ऑक्टोबर, १९३८ मध्ये त्याने "मानवतेला धोका असलेल्या महाप्रचंड युद्धा"चे भाकीत केले होते.[3] चीनला या युद्धाचा काय लाभ होऊ शकेल; त्यातही एका बाजूला जपान आणि अमेरिका यांमध्ये वाढत चाललेली दरी आणि दुसऱ्या बाजूला सोव्हिएत युनियन आणि अमेरिका यांचे सुधारते संबंध यांमुळे चिनी कमुनिस्टांना काय फायदा होऊ शकेल, याचा अंदाज घेण्यात त्याला सर्वाधिक रस होता. १९४१ मध्ये जर्मनीने सोव्हिएत युनियनवर हल्ला चढवल्यानंतर, माओने असा विचार मांडला होता, की चीनच्या नेतृत्वाखाली जागतिक स्तरावर फॅसिस्ट-विरोधी आघाडी उघडावी आणि ग्रेट ब्रिटन, सोव्हिएत युनियन आणि अमेरिका यांनी त्यात सहभागी व्हावे. तुलनेने कमकुवत असूनही, चीन एक आघाडीची जागतिक सत्ता आहे असे तो त्याच्या लेखनातून नेहेमीच ठासून सांगे.[4] दोस्त राष्ट्रांच्या दिशेने वारे फिरल्यानंतर हे चार देश मिळून युद्धपश्चात परिस्थितीला आकार देऊ शकतात, असे माओ म्हणायला लागला.[5] "युद्धानंतर जगात शांतता राखण्यासाठी चीन महत्त्वाची भूमिका बजावू शकतो आणि पूर्व बाजूला शांतता राखण्यासाठी त्याची भूमिका निर्णायक ठरू शकते", असा दावाही त्याने केला.[6] चीन, म्हणजे त्याच्या दृष्टीने चायनीज कम्युनिस्ट पार्टी (CCP). माओच्या भाषणांतून हे स्पष्ट होते, की युद्धानंतरच्या काळात जागतिक सत्तांच्या उर्ध्वस्थानी चीन आहे आणि आशिया खंडात शांतता राखण्याच्या प्रयत्नांच्या केंद्रस्थानी चीन असेल असा CCP चा दृष्टीकोन होता.

परराष्ट्र धोरणाची आखणी करताना, १९४९ पूर्वी असलेला अमेरिकेचा आविर्भाव आणि चीनशी असलेले त्याचे संबंध यांचाही विचार CCP ला करावा लागत होता. सर्वसमावेशकतेसाठी वॉशिंग्टनचा विरोध नसावा, असे सुरुवातीला वाटत होते, पण १९४६ च्या अखेरीस भ्रमनिरास व्हायला लागला. अमेरिकी राजदूत कपटी आहेत अशी तक्रार झोऊ एन्लाय करत असे.[7] अमेरिकी साम्राज्यवादी असतात असा शिक्का माओ आणि झोऊ यांनी त्यांच्यावर लावला आणि सोव्हिएत युनियनच्या नेतृत्वाखाली साम्राज्यवाद-विरोधी आघाडी उघडावी अशी मागणी ते करत असत.[8] चीनमध्ये असलेले सगळे लष्कर अमेरिकेने माघारी बोलवावे अशी मागाणी १९४९ साली झोऊने केली. "त्यांचा नि:पात करायचा आम्हाला अधिकार आहे", असेही तो म्हणाला.[9] त्यांच्या अस्तित्वाला अमेरिकेपासून धोका आहे, हा समज तेव्हापासून दृढ झाला. अमेरिकी साम्राज्यवादाविरुद्ध एक होऊन लढण्यासाठी आपण सोव्हिएत युनियनच्या दिशेने झुकत आहोत असा निर्णय माओने जाहीर केला.[10]

त्यामुळे, ऑक्टोबर, १९४९ मध्ये जेव्हा पीपल्स रिपब्लिक ऑफ चायनाची स्थापना झाली, तेव्हा CCPच्या विचारधारेचे दोन मुख्य प्रवाह होते : आशियामध्ये चीन हीच सर्वोच्च सत्ता आहे आणि या प्रदेशात त्याच्या तोडीचे कोणीही नाही आणि अमेरिका ही त्याची प्रमुख शत्रू आहे. पक्ष आणि देश यांमध्ये फरकच नव्हता, त्यामुळे नवीन राजवटीच्या यंत्रणेत या दोन विचारधारा आपोआपच भिनवल्या गेल्या.

चीनच्या या जागतिक दृष्टीकोनात भारत कुठे बसत होता? पुढे भारताचे प्रधानमंत्री झालेले जवाहरलाल नेहरू आणि माओ यांचा १९३० च्या दशकात एकमेकांबरोबर पत्रव्यवहार होत असे.[11] १९३९ च्या ऑगस्ट महिन्यात नेहरू चीनला गेले आणि चाँगक्किंग इथे माओच्या सहकाऱ्यांची त्यांनी भेट घेतली. १९४२च्या सुरुवातीला अध्यक्ष चिआंग काइ-शेक यांनी भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्याला पाठिंबा दिला.[12] माओला वैश्विक घडामोडींमध्ये असलेला रस बघता, ब्रिटिशांच्या विरोधात सुरू असलेल्या भारताच्या साम्राज्यविरोधी लढ्याची त्याला कल्पना असणार, पण १९४५ पूर्वी केलेल्या एकाही लेखनात माओ अथवा झोऊ यांनी त्याचा उल्लेख केला नाही. खरेतर, चीनपासून नव्हे, तर भारतापासून स्फूर्ती घेऊन अनेक आशियायी आणि

आफ्रिकन वसाहतींचाही लढा सुरू होता. पण चीनने केवळ वसाहतींच्या स्वातंत्र्याच्या चळवळीचे उल्लेख केले.[13] १९३६ मध्ये माओने एडगर स्नो या अमेरिकी पत्रकाराला मुलाखत दिली, तेव्हाही आशियाला वसाहतवाद-मुक्त करण्यासाठी भारत जे नेतृत्व करत होता, त्याची दखल घ्यायला त्याने आढेवेढे घेतले असे दिसते. माओने स्नोला सांगितले, "चीनी क्रांतीला यश मिळून तिला सत्ता मिळाली, की अनेक वसाहतवादी देशांमधली जनता चीनच्या उदाहरणाचे अनुसरण करेल."[14] युद्धानंतर "ॲफ्रो-आशिया"मध्ये चिनी क्रांती ही एकमेव आणि सगळ्यात महत्त्वाची घटना होती असा समज त्याने करून घेतला होता.[15] कम्युनिस्ट चळवळ आणि 'थर्ड वर्ल्ड' देशांमध्ये चीनच केंद्रस्थानी आहे, या मध्यवर्ती कल्पनेभोवती CCP नेत्यांची धोरणात्मक विचारधारा आकार घेत होती.

१९५४ मध्ये माओने दुसऱ्या महायुद्धाच्या लाभार्थींची तीन प्रकारची वर्गवारी केली : अमेरिका, कम्युनिस्ट किंवा समाजवादी पक्षांचे नेतृत्व असलेले चीनसारखे देश आणि ज्यांचे नेतृत्व कम्युनिस्ट पक्षाकडे नव्हे, तर "देशभक्त संस्थांकडे" होते, असे भारतासारखे "छळ झालेले देश".[16] यातून असे निर्देशित होते, की CCPच्या दृष्टीने भारताची वर्गवारी खालच्या दर्जाची होती, कारण कदाचित, भारतातली क्रांती अपूर्ण होती. साम्राज्यवादाला विरोध करण्यात भारतीय नॅशनल काँग्रेस आघाडीवर होती, तरीही १९४३ मध्ये माओने भारताच्या कम्युनिस्ट पक्षाचा, "जपानी साम्राज्यवादाला विरोध करण्यासाठी आम्हाला साथ देणारा", असा संदर्भ देऊन विशिष्ट उल्लेख केला होता.[17] भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर त्यांच्या विचारांशी साधर्म्य सांगणारे समाजवादी सरकार तिथे स्थापन होईल अशी आशा माओला वाटत होती.

चीनची भूमिका जितकी मोठी आणि महत्त्वाची होती, त्या तुलनेत आशियामध्ये भारताची भूमिका अगदीच दुय्यम होती, असे CCP नेहेमीच समजत असे. भारत आपला समकक्ष आहे हे त्याने कधीही मान्य केले नाही. एका बाजूला हे वास्तव असतानाच, आता उघड झालेल्या गोपनीय कागदपत्रांतून असेही समजते, की प्रथमपासूनच चिनी पक्ष आणि शासनात अगदी वरच्या पातळीवरून भारताबद्दल कमालीचा अविश्वास होता. नेहरूंबद्दल माओचे मत नकारात्मक होते. १९ नोव्हेंबर, १९४९ रोजी भारतीय कम्युनिस्ट पार्टीचे सचिव, भालचंद्र त्र्यंबक रणदिवे यांना लिहिलेल्या पत्रात माओने नेहरूंचा "साम्राज्यवादाचा मदतनीस" असा उल्लेख केला होता.[18] दोन मोठ्या वैचारिक संघांच्या बाबतीत भारत तटस्थ राहिल्यामुळे, युद्धानंतर निर्माण झालेल्या राजकीय दुहीत भारत चीनच्या विरोधी बाजूचा आहे, हा त्याचा समज दृढ झाला असावा. आपले परराष्ट्र धोरण स्वतंत्र असावे असे नेहरूंचे मत होते. "चीनच्या विरोधात जाईल अशा कोणत्याही कृतीचे अनुसरण करण्याचा प्रस्ताव आमच्या विचाराधीन नाही", असे जरी नेहरू म्हणाले असले,[19] तरी, प्रत्येकाने "एक तर साम्राज्यवाद, अथवा समाजवाद, यापैकी एक बाजू घेतलीच पाहिजे. कुंपणावर बसून चालणार नाही, आणि तिसरा मार्गही नाही", असे माओचे मत होते.[20] चिनी दृष्टीने, भारत समाजवादी संघात नव्हता, म्हणजेच तो साम्राज्यवादी संघात होता. "अमेरिकी साम्राज्यवादाचे अतिशय प्रामाणिक नोकर" आणि अमेरिकी "मालकां"कडून आशियातले नेतृत्व मिळवण्यासाठी प्रयत्नशील असलेला "अमेरिकी धावरा कुत्रा", असे शिक्के CCPने नेहरूंवर मारले होते.[21] सोव्हिएत रशियाबरोबर संगनमत करून नव्या चिनी नेत्यांनी भारतात कम्युनिस्ट राजवट आणायचा कट रचला होता. भारतीय कम्युनिस्ट पार्टीला सोव्हिएत रशियाने बळ द्यावे म्हणून १९५० च्या डिसेंबर महिन्यात लिउ शाओकी आणि झोऊ एन्लाय या चिनी नेत्यांनी आग्रह धरला होता. "आंतरराष्ट्रीय साम्राज्यवादाला कायमचे संपुष्टात आणण्यासाठी भारतानेही भूमिका निभावायला हवी", यासंदर्भात तो आग्रह होता.[22]

यावरून अशा निष्कर्ष निघू शकतो, की युद्धानंतर आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये भारत एक स्वतंत्र उमेदवार असू शकतो असा विचारदेखील चीनने केला नसावा, कारण चीनच्या दृष्टीने तो त्याच्या बरोबरीचा नव्हता आणि त्यांची विचारधाराही भिन्न होती. अमेरिकेच्या नेतृत्वाखाली असलेल्या साम्राज्यवादी-भांडवलशाही गोटाचा भारत एक भाग आहे अशी समजूत करून घेतली गेली. याचाच अर्थ असा लावला गेला, की भारताला प्रतिनिधित्व नव्हते, तो स्वतंत्रपणे कृती करत नव्हता, आणि तो विश्वासपात्र नव्हता. याचा अर्थ असा नाही, की सुरुवातीच्या काळात CCP ला भारताचा काही उपयोग नव्हता. "एकत्रित आघाडी"ची नीती वापरून अमेरिकी आव्हानाला तोंड द्यायचे ठरवले गेले होते.[23] "शांतता राखण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय शक्तींना (म्हणजे समाजवादी देशांना) एकत्र आणून त्यांची ताकद वाढवणे आणि पूर्वी वसाहतवादी आणि अंशत: वसाहतवादी असलेल्या देशांना एकत्र आणून, त्यांना जिंकून घेऊन नवीन चीनचा प्रभाव वाढवणे", असे झोऊचे धोरण होते. आग्नेय आशियातल्या देशांबद्दल त्याने विशेष टिप्पणी केली होती : "त्यांना जिंकून घेण्याचा प्रयत्न आपण केला पाहिजे, म्हणजे युद्धाच्या काळात ते तटस्थ राहतील आणि शांततेच्या काळात साम्राज्यवाद्यांना ते लांब ठेवतील."[24] थोडक्यात, "आशियायी एकतेची" बांधणी करून चीनच्या आसपासच्या नव्याने स्वतंत्र झालेल्या देशांमध्ये अमेरिकेचा शिरकाव होऊ देऊ

नये असे ते धोरण होते. त्यासाठी, युद्धानंतर आशियायी सरकारांनी तटस्थ रहावे आणि चीनने आशियायी लोकांसाठी आशियाची बांधणी करावी यासाठी चीनला मदत करण्यासाठी त्यांचे मन वळवावे हे त्या धोरणात अंतर्भूत होते. या आग्रहाच्या धोरणाची अंमलबजावणी करण्यासाठी भारतावर प्रमुख निशाणा साधला गेला.

थोडक्यात, चीनच्या भारत-धोरणाच्या मुळाशी दोन प्रमुख धागे होते. पहिला म्हणजे, अमेरिकेच्या गोटात सामील होण्यापासून भारताला रोखणे, आणि चीनशी संबंधित असलेल्या महत्त्वाच्या मुद्द्यांबाबत तो तटस्थ राहील अशा प्रकारचे धोरण आखणे. दुसरा म्हणजे, विकसनशील जगात असलेले भारताचे स्थान आणि प्रभाव यांचा वापर करून "आशियायी एकते"च्या तटबंदीची बांधणी करणे आणि अमेरिकेला आशियात आणखे शिरकाव न करू देणे.

भारताला अमेरिकेपासून लांब ठेवणे हे चीनच्या धोरणातले प्रमुख उद्दिष्ट झाले.[25] आग्रह आणि दबाव यांचा यासाठी वापर करण्यात आला. ऑगस्ट, १९४९ मध्ये वरिष्ठ चिनी राजदूत, हान निआनलाँग यांनी के. एम. पणीक्कर या राष्ट्रीय सरकारच्या भारतीय राजदूताला सांगितले, की "भारताने स्वत:चा वापर अमेरिकी कारवायांसाठी होऊ देण्याची परवानगी दिली, तर त्या एकमेव गोष्टीमुळे भारत-चीन संबंध विकसित होण्यात बाधा येऊ शकते."[26] १९५२ मध्ये "भारत-चीन मैत्रीत बाधा आणण्याचे काम" अमेरिका करते आहे असा आरोप झोऊने केला होता.[27] १९५४ मध्ये माओने असा दावा केला, की "जेव्हा जेव्हा संधी मिळते तेव्हा तेव्हा अमेरिका आम्हाला हानी पोचवण्याचा प्रयत्न करते"; भारतासाठीही हे बरे होणार नाही, असा संकेतही त्याने दिला.[28] अमेरिकेने "आशिया स्वतंत्र राहू नये" यासाठी कट केला आहे असे सांगत [29] CCPने भारतीय नेत्यांवर दबाव टाकण्याचे प्रयत्न सुरू केले. १९५४ मध्ये माओने "आपण, पौर्वात्य लोकांनी" साम्राज्यवादाचा मुकाबला केला पाहिजे आणि एकमेकांचे रक्षण केले पाहिजे असा दावा करून दबाव वाढवण्याचा प्रयत्न केला.[30] भारताला अमेरिकेपासून लांब ठेवण्यासाठी चीन नेहेमीच साम्राज्यवाद विरुद्ध नव्याने स्वतंत्र झालेली राज्य यांच्या संदर्भाने मुद्दे मांडत असे आणि आशियायी लोकांनी स्वत:च्या नशीबाची आखणी स्वत:च केली पाहिजे असेही म्हणत असे. थोडक्यात, भारताला पटेल अशा पद्धतीने प्रतिपादन करत असे.[31] १९५०च्या दशकाच्या मध्यावर बीजिंगमध्ये असलेल्या राजदूताला नेहरू सांगत होते, की भारताला अमेरिकेपेक्षा चीन जवळचा वाटतो.[32] CCPच्या वतीने भारत देशांतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर बाजू मांडायला लागला. ऑक्टोबर, १९५४ मध्ये नेहरूंनी असा दावा केला, की "चीनचे सरकार आणि जनता यांना शांतता हवी आहे, याबद्दल शंकाच नाही."[33] १९५६ साली भरलेल्या कॉमनवेल्थ देशांच्या सरकारप्रमुखांच्या बैठकीत भारताने चीनची बाजू घेतली. भारताने असा दावा केला, की "इतर कोणत्याही देशावर आक्रमण करण्याचा त्याच्या मनात विचार आला असेल याची शक्यता फारच कमी आहे." अमेरिका चीनच्या प्रती शत्रुत्व बाळगून आहे, हीच प्रमुख समस्या आहे असे वर्णन भारताने केले.[34]

स्वत:ची सुरक्षितता राखण्यासाठी चीनच्या जवळच्या आणि आसपासच्या तटस्थ आशियायी देशांचा पट्टा तयार करणे हे चीनच्या भारत-धोरणाचे दुसरे उद्दिष्ट होते, जेणेकरून अमेरिका त्याची कोंडी करू शकणार नाही. त्यासाठी परत एकदा, चीनने 'एकता आघाडी'चे डावपेच आखले. १९५० मध्ये वरिष्ठ भारतीय राजदूत, टी. एन. कौल यांना झोऊ म्हणाला, "सर्व आशियायी देशांनी मैत्री, शांतता आणि परस्पर आदर या मुद्द्यांवर एकत्र येऊन कोणत्याही साम्राज्यवादी आक्रमणाचा विरोध केला पाहिजे."[35] १९५४ मध्ये "काहीतरी स्वरूपाचा प्राथमिक आशियायी शांतता करायची तयारी सुरू करून त्यावर सह्या करणे आणि त्याद्वारे आग्नेय आशियात हल्ला करण्यासाठी सज्ज असलेला देशांचा समूह (SEATO) एकत्र आणण्याचा अमेरिकी कट उधळून लावणे" या विशिष्ट हेतूंसाठीच त्याने भारताला भेट दिली होती.[36] आशियायी एकता पुढे करून अमेरिका-विरोधी आघाडी तयार करण्यासाठी १९५५ मध्ये बांडुंग इथे भरलेली आशियायी-आफ्रिकी परिषद CCP च्या दृष्टीने एक चांगली संधी होती.[37] CCPने देशांची "शांत आणि तटस्थ" ते "शांतता-विरोधी आणि तटस्थ-विरोधी" अशी वर्गवारी केली आणि "शांततेसाठी एकतेचा विस्तार करणे" या हेतूने वेगवेगळ्या वर्गवारीतल्या देशांना कसे सामोरे जावे यासाठी विशिष्ट सूचनाही त्याने प्रसारित केल्या होत्या.[38] या धोरणाच्या अंमलबजावणीसाठी भारत देश फार महत्त्वाचा होता. CCP आशियायी नेत्यांच्या माध्यमातून काम करत होती आणि अमेरिकेच्या विरोधात आशियायी आघाडीची बांधणी करण्याचे उद्दिष्ट गाठण्यासाठी आवश्यक तो परिणाम घडून यावा यासाठी प्रयत्न करत होती.[39] या काळात, विशेषत: बांडुंग परिषदेच्या काळात चीनचे आणखी एक उप-उद्दिष्टही होते. भारताला चीनची बाजू मांडणारा प्रतिनिधी करायचे आणि सोव्हिएत युनियनहून स्वतंत्र असलेला 'तिसऱ्या जगाचा' (Third World, थर्ड वर्ल्ड) संघ निर्माण करायचा.

बांडुंग परिषद चीनच्या भारत-धोरणाच्या सुरूवातीच्या काळासाठी अतिशय महत्त्वाची ठरली. सत्तेची समीकरणे लक्षात घेऊन चीनने भारताशी संबंध विकसित केलेले होते आणि भारताला तटस्थ ठेवणे हे त्याचे प्रमुख उद्दिष्ट होते. त्यामुळे, जोपर्यंत सत्ताकेंद्राबाबत चीनच्या दृष्टीकोनाशी भारत सहमत होता, त्याच व्यापक संदर्भाने चीनच्या प्रमुख चिंतांची तो जाण ठेवत होता आणि स्वत:चे मुद्दे रेटत नव्हता, तोपर्यंत हे धोरण यशस्वी होणार होते. चीनची अशी अपेक्षा होती असे दिसते, की या व्यापक चित्राशी भारताने सहमत असावे आणि भारताचे जे काही मुद्दे आहेत, ते अंतर्गत आहेत असे समजून त्यावर चर्चा घडवून आणावी, पण या एकूण रचनेला त्याने धक्का लावू नये. १९५०च्या दशकाच्या उत्तरार्धात जेव्हा भारत द्वीपक्षीय मुद्द्यांबाबत चिंता व्यक्त करायला लागला, तेव्हाही चीनने ते सत्ताकेंद्राच्या दृष्टीकोनातूनच त्यांकडे पाहिले, द्वीपक्षीय म्हणून त्यांना महत्त्व दिले नाही. तिबेट (जो चीनचा अंतर्गत मुद्दा होता) आणि सीमा प्रश्न (ज्यावर भारताचा हक्कच मुळात बेकायदेशीर होता) हे मुद्दे उकरून भारत अमेरिकेचा पाठिंबा मिळवण्याचा प्रयत्न करत होता, असा निष्कर्ष चीनने काढला. मध्यमवर्गीय मानसिकतेचे भारत सरकार भांडवलशाहीचा पुरस्कार करते आणि त्यावर विश्वास ठेवता येऊ शकत नाही ही विचारसरणी CCPच्या विचारधारेशीही सुसंगत होती. मार्च, १९५९ मध्ये झालेल्या तिबेट क्रांतीमुळे आणि दलाई लामांनी दिलेल्या लढ्यानंतर, आणि डिसेंबर, १९५९ मध्ये भारताने तत्कालीन अमेरिकी अध्यक्ष ड्वाईट आयझेनहॉवर यांचा जंगी स्वागत समारंभ केल्यानंतर चीनचे भारताबद्दलचे मत आणखी पक्के झाले. झोऊ एन्लाय आणि डेंग शाओपिंग यांनी दावा केला, की अमेरिका आणि इंग्लंडची उघड मदत घेत भारत तिबेटमध्ये अस्वस्थता पसरवत आहे.[40] १९५५ मध्ये निकिता ख्रुश्चेव आणि निकोलाय बुल्गानिन या सोव्हिएत नेत्यांनी भारताला भेट दिल्यानंतर भारत-सोव्हिएत संबंध विकसित व्हायला लागले. त्यानंतर भारत-सोव्हिएत संबंधांबाबतही चीन चिंतित झाला. ऑक्टोबर, १९५९ मध्ये बीजिंग इथे माओ झेडाँग आणि ख्रुश्चेव यांच्यामध्ये भारताच्या मुद्द्यावर तीव्र मतभेद झाल्यानंतर चीनची ही चिंता अधिकच वाढली.[41]

१९५८ नंतर धोरणात्मक त्रिकोणातली समीकरणे बदलल्यामुळे चीनचे भारत-धोरण अधिकच गुंतागुंतीचे झाले. अमेरिकेने तैवान समुद्रधुनीत उभा केलेला लष्करी तळ म्हणजे आक्रमणाची तयारी आहे, असे CCP चे मत झाले. "युद्ध छेडले जाईल अशी परिस्थिती असताना आगीशी खेळ सुरू आहे", असे झोऊ एन्लायने या हालचालींचे वर्णन केले.[42] सप्टेंबर, १९५९ मध्ये ख्रुश्चेवने वॉशिंग्टनला भेट दिल्यानंतर या दोन महासत्ता आपल्या विरोधात एकत्र येत आहेत, असा CCP चा समज झाला.[43] चीनशी संबंधित मुद्दे, आणि त्यातही चीनचे भारताशी असलेले संबंध याबाबत अमेरिका-सोव्हिएत युती होईल ही चीनची सर्वात मोठी चिंता होती. या बदललेल्या त्रिकोणातल्या सत्तासंबंधांमुळे चीनने भारताला तटस्थ ठेवण्याच्या धोरणात बदल केला. मे, १९५९ नंतर कथन बदलले. माओने स्वत: एक सलोख्याचा निरोप लिहिला.[44] राजदूत, पॅन झिली म्हणाले, "पूर्वेला अमेरिका आणि आग्नेय दिशेला भारताच्या विरोधात उभा रहायचा वेडेपणा चीन करणार नाही." ते पुढे म्हणाले, "एकाच वेळी दोन ठिकाणी लक्ष आम्ही देऊ शकत नाही आणि मित्राला (भारत) शत्रू आम्ही मानणार नाही. हेच आमच्या राज्याचे धोरण आहे."[45] सप्टेंबर, १९५९ मध्ये झोऊने भारतीय राजदूताला आशियातल्या चीन-भारत मैत्रीचे महत्त्व पटवून दिले.[46] जानेवारी, १९६० मध्ये CCPच्या पोलिटब्युरो स्टँडिंग कमिटीने सीमा प्रश्नावर समेट घडवून आणण्यासाठी मार्गदर्शक तत्त्वांचा अंगीकार केला, असे मानले जाते.[47] चीनच्या भोवतीचे धोरणात्मक वातावरण वेगाने ढासळत होते. त्याला सावरण्याचा प्रयत्न म्हणून भारत-धोरणात बदल करण्याचे हे डावपेच होते, असा निष्कर्ष काढता येऊ शकतो.

एप्रिल, १९६० मध्ये माओचा निरोप घेऊन झोऊ एन्लाय दिल्लीला भेट द्यायला आला. "शत्रू पूर्व दिशेला आहे आणि समुद्रमार्गे येईल. भारत देशाची आमचे मैत्रीपूर्ण संबंध आहेत आणि आम्ही आमच्या दक्षिण सीमेचे रूपांतर राष्ट्रीय आघाडीत करू शकत नाही", असा तो निरोप होता, आणि सीमा प्रश्न मिटवण्यासाठी एक प्रस्तावही होता.[48] या दोन्हींना यश मिळाले नाही. त्यामुळे, चीन तोंड देत असलेल्या खडतर परिस्थितीचा गैरफायदा भारत घेत आहे, या चिनी मताला खतपाणी मिळाले. "चीन आणि कम्युनिझमला विरोध, अमेरिकेवर अवलंबत्व आणि परदेशात विस्तार ही भारताच्या सत्ताधारी परराष्ट्र धोरणाची दीर्घकालीन मार्गदर्शक तत्त्व आहेत; चीनशी असलेले दीर्घ शत्रुत्व हे या तत्त्वांच्या केंद्रस्थानी आहे", असे मूल्यमापन दिल्लीत असलेल्या चिनी दूतावासाने केले.[49] भारताने सीमा प्रश्नावर जी भूमिका घेतली आहे, ती चीनवर दोन आघाड्यांवरून दबाव टाकण्याच्या अमेरिकेच्या व्यापक योजनेचा एक भाग आहे, असा निष्कर्ष CCPने काढला.[50] केवळ द्वीपक्षीय संबंधाचा भाग म्हणून चीन या घडामोडींकडे बघत नव्हता, पण महासत्तांच्या त्रिकोणी संबंधांच्या संदर्भातून बघत होता हे माओच्या एका निवेदनातून स्पष्ट होते. तो असे म्हणाला होता, की

> भारताशी आपला लढा म्हणजे एक गुंतागुंतीचा आंतरराष्ट्रीय प्रश्न आहे. केवळ भारत देश ही समस्या नाहीये, अमेरिका आणि रशिया, दोघेही भारताला पाठिंबा देत आहेत. आपण अडचणीच्या काळातून जात असताना आपल्याला आखाड्यात खेचून धडा शिकवावा अशी त्यांची इच्छा आहे. पण आपण त्यांच्या योजनेला बळी पडणार नाही.[51]

याच कारणामुळे, 'राजकीय-लष्करी युद्ध' असे १९६२च्या सीमा युद्धाचे वर्णन माओने केले. दोन उद्दिष्ट ठेवून त्याने या युद्धाची नीती ठरवली, डावपेच आखले आणि वेळ साधली : भारत ही आशियातली भरवसा ठेवता येईल अशी ताकद नाही हे महासत्तांना दाखवून देणे आणि भारताला परत एकदा तटस्थतेकडे वळायला भाग पाडणे.

या सीमा युद्धाने फारसे काहीच साध्य झाले नाही. युद्धामुळे भारत परत एकदा तटस्थतेकडे झुकला नाही- उलट, 'भारत आणि चीनमधल्या ढासळत्या संबंधांची अखेरची पडझड", असे नेहरू यांनी त्याचे वर्णन केले.[52] भारताने पश्चिमेकडून लष्करी सहाय्य मागितले. सीमा प्रश्न सोडवण्यासाठी भारत अनुकूल असेल ही चीनची आशा निष्फळ ठरली.[53] चीनला भेडसावणारी ही नेहेमीची समस्या आहे- तो आक्रमणावर अवलंबून राहतो, त्यामुळे त्याला त्यातून जे अपेक्षित असते, त्याच्या बरोब्बर विरुद्ध घडते. झोऊ एन्लायने डिसेंबर, १९६२, मार्च, १९६३ आणि एप्रिल, १९६३ मध्ये वाटाघाटी परत सुरू करण्याचे प्रस्ताव पाठवले. "भारताशी मैत्री ठेवण्याची आमची अजूनही इच्छा आहे", असेही तो म्हणाला.[54] पण भारताकडून थंड प्रतिसाद देण्यात आला. संबंध पुनर्स्थापित होण्याऐवजी, चीनच्या कृतीमुळे पाव शतकाच्या काळासाठी संबंध गारठले. आशियायी एकता निर्माण करून अमेरिकेच्या विरोधात आघाडी उघडण्याचे चीनचे उद्दिष्ट फसले आणि त्याचे भारत-धोरण कोलमडले.

चीनच्या भारत-धोरणाच्या पहिल्या टप्प्याबद्दल निष्कर्ष काढण्याआधी, आणखी दोन मुद्द्यांबद्दल बोलले पाहिजे. 'प्रगतीच्या दिशेने पुढचे पाऊल' (Great Leap Forward) या काळात आर्थिक धोरणाबाबत माओने जो पक्ष-अंतर्गतच वाद सुरू केला होता, त्यामुळे भारताबरोबर असलेल्या संबंधांवर परिणाम झाला असावा, असा एक मतप्रवाह आहे. सीमा युद्ध सुरू होण्यासाठी कारणीभूत असलेल्या तत्कालीन कारणांचा ऊहापोह या लेखात केलेला नाही. हे शक्य आहे, की चीनने भारतावर हल्ला करण्याची जी वेळ आणि आवाका ठरवला, त्याचा आणि त्या देशातले अंतर्गत आर्थिक संकट आणि त्याच दरम्यान भारत-चीन सीमेवर ढासळलेले वातावरण यांचा एकमेकांशी संबंध असेल. सीमा प्रश्नाची कोंडी सोडवण्यासाठी नवीन पद्धतींचा अवलंब केला पाहिजे, असे पत्र चीनचे सोव्हिएत युनियनचे भूतपूर्व राजदूत, वँग जियाशिएँग यांनी झोऊ एन्लायला फेब्रुवारी, १९६१ मध्ये लिहिलेले असले, तरी १९५९ पासून सीमा युद्धापर्यंत भारताला कसे हाताळावे, याबाबत CCP नेत्यांमध्ये बऱ्यापैकी एकवाक्यता होती, हे दर्शवणारे पुरावे आहेत.[55] एकूणात, चीनचे भारत-धोरण या सर्वसंमतीने घेतलेला निर्णय होता, असे दिसते. दुसरे म्हणजे, तिबेट हा घटक विचारात घेतला पाहिजे. सुरुवातीच्या वर्षांमध्ये तो एक द्वीपक्षीय मुद्दा होता यात शंकाच नाही, पण सुरुवातीला चीनला भारताच्या हेतूंबद्दल जी प्रचंड चिंता होती, ती १९५४ पर्यंत निमाली होती. १९५०च्या दशकाच्या उत्तरार्धात नेत्यांनी केलेल्या विधानांसह चिनी लेखनातून तिबेटमध्ये सुरू असलेल्या एँग्लो-अमेरिकी प्रयासांबद्दल चिंता व्यक्त केलेली दिसते. सहसा, या व्यापक दृष्टीकोनातून भारताची भूमिका तपासली जात होती.

चीनच्या भारत-धोरणातल्या पहिल्या टप्प्यातून तीन निष्कर्ष काढता येऊ शकतात. पहिला, चीन भारताला आपला समकक्ष समजत नव्हता, पश्चिमेशी भारताची विचारधारा जुळते असे त्याला वाटत होते आणि म्हणूनच त्याच्या दृष्टीने भारत अविश्वासपात्र होता. दुसरा, महासत्तांमध्ये असलेल्या संबंधांवर त्याचे भारत-धोरण अवलंबून होते. चीनवर असलेला धोरणात्मक दबाव झुगारून देणे हे त्याचे मुख्य उद्दिष्ट होते आणि त्यावर भारताबरोबरचे डावपेच आधारित होते. तिसरा, १९५९च्या मध्यापासून १९६०च्या शेवटापर्यंत चीनने त्याच्या धोरणात्मक डावपेचांमध्ये जेव्हा बदल केले, तेव्हा समोरून चालत आलेली ही संधी भारताने गमावली, अशी शक्यता आहे.

चीनचे भारत-धोरण, १९६५-१९८८

१९६५ नंतर झालेल्या 'ग्रेट प्रोलिटेरियन कल्चरल रेव्होल्युशन'कडे (समाजातल्या कनिष्ठ वर्गाने केलेली सांस्कृतिक क्रांती) चीनचे लक्ष केंद्रित झालेले होते, आणि त्यामुळे भारताशी असलेले संबंध थोडे कमी महत्त्वाचे झाले. १ मे, १९७० रोजी माओ झेडाँगने बीजिंगमधले वरिष्ठ अधिकारी, ब्रजेश मिश्रा [56] यांना हा निरोप सरकारपर्यंत पोचवायला सांगितला: "आपण असे भांडत राहू शकत नाही. आपण परत एकदा मैत्रीचे प्रयत्न केले पाहिजेत. भारत एक महान देश आहे. भारतीय लोक चांगले आहेत. कधीतरी आपण मित्र होऊच."[57] माओने अचानकपणे ही विधाने केलेली नव्हती, तर ती विचारपूर्वक केली गेलेली होती. परराष्ट्र खात्यात असलेला एक अधिकारी मिश्रांना म्हणाला, की "दोन देशांमधल्या संबंधांच्या मूळ तत्त्वापाशी जाणारी" ही विधाने आहेत.[58] जुलै महिन्यात झोऊद्वारे आणखी संकेत देण्यात आले [59] आणि ऑगस्ट महिन्यात उपपरराष्ट्र मंत्री, काओ गुआनहुआ म्हणाले की संबंधांमध्ये सुधारणा करण्याच्या भारताच्या प्रस्तावाला चीन सकारात्मक प्रतिक्रिया देईल.[60] नव्याने सुरूवात करावी, असे १९७० मध्ये चीनला का वाटले? १ जानेवारी, १९६९ रोजी घेतलेल्या पत्रकार परिषदेत तत्कालीन पंतप्रधान, इंदिरा गांधी यांनी संबंध सुधारण्याच्या इच्छेबद्दल सूतोवाच केलेले असले, तरी उभयपक्षीय कारणांसाठी माओने हे पाऊल उचलले हे दर्शवणारे पुरावे उपलब्ध नाहीत.[61] तेव्हा चीनने थेट प्रतिक्रिया देण्याचे टाळले होते आणि त्यानंतरही आणखी काही काळ त्याचे भारत-विरोधी कथन सुरू राहिले. माओने हात पुढे करण्याची कारणे वेगळी होती.

सोव्हिएत युनियनबरोबर असलेली युती हा चीनच्या परराष्ट्र धोरणाचा पाया होता. १९५०च्या दशकाच्या शेवटापासून ही युती थोडी खिळखिळी व्हायला लागलेली होती, कारण "त्यांचे नेतृत्व, यांचे पालन" अशा नात्यात राहण्यासाठी बीजिंग अनुकूल नव्हते.[62] १९६९ मध्ये (दमान्स्की आणि झेनबाओ बेटे इथे) सीमेवर संघर्ष झाल्यानंतर अखेर ही युती संपुष्टात आली आणि शत्रुत्व सुरू झाले. माओने घोषित केले : "आपण आता एका बलाढ्य शत्रूला तोंड देणार आहोत."[63] भूतपूर्व परराष्ट्र मंत्री, टँग जियाशान यांच्या मते, १९६९ ते १९७९ या दहा वर्षांत चीन आणि रशियादरम्यान "प्रखर विरोधी" वातावरण होते [64]. १९६९ मध्ये सोव्हिएतने एकत्रित आशियायी सुरक्षितता राखण्यासाठी प्रस्ताव सादर केला आणि त्या प्रस्तावाला कदाचित भारत पाठिंबा देईल ही भीती चीनला वाटायला लागली. आपली कोंडी होईल, अशी चिंता चीनला वाटायला लागली. त्याच्या एका चरित्र लेखकानुसार, माओ असे म्हणाला होता म्हणे, की :

> आपल्या उत्तरेला आणि पश्चिमेला सोव्हिएत युनियन आहे, दक्षिणेला भारत आणि पूर्वेला जपान. जर आपले सगळे शत्रू एक झाले आणि त्यांनी उत्तर, दक्षिण, पूर्व आणि पश्चिमेकडून आपल्यावर हल्ला चढवला, तर आपण काय करावे असे तुम्हाला वाटते?[65]

१९६९ साली अमेरिकेचे अध्यक्ष झालेल्या रिचर्ड निक्सन यांना चीनबरोबर संबंध सुधारण्यात रस होता, पण अगदी प्रारंभीच्या काळात त्यांनी ते पाऊल उचलले होते. १९६९ मध्ये चीनला भीती वाटत होती, की चीन-सोव्हिएत संघर्षाचा फायदा भारत आणि अमेरिका घेतील. ऑगस्ट, १९६९ मध्ये CCPच्या केंद्रीय समितीने जारी केलेल्या जनरल मोबिलायझेशन (लष्कर भरती) आदेशात याबद्दल चिंता व्यक्त करण्यात आलेली होती.[66] माओने १९७० मध्ये भारताबरोबर नव्याने सुरूवात करण्यासाठी पुढे केलेला हात हा या आंतरराष्ट्रीय घडामोडींच्या संदर्भाने पाहिला पाहिजे. चीनला त्या वेळेला त्याच्या राष्ट्रीय सुरक्षेबद्दल कमालीची चिंता वाटत होती. भारताबरोबर बोलणी सुरू करून तो सोव्हिएत युनियनच्या दिशेने कलणार नाही याची खातरजमा करण्यासाठी कदाचित त्याने तेव्हा पुढाकार घेतला असण्याची शक्यता आहे.

१९७१च्या बांगलादेश पेचप्रसंगामुळे माओच्या या प्रयत्नांचे पुढे फार काही होऊ शकले नाही. तत्कालीन परराष्ट्र मंत्री, हुआंग हुआ यांनी असे लिहिले आहे, की संबंध सुधारण्याचे प्रयत्न चीनने थांबवले, कारण "सोव्हिएत युनियनबरोबर शांतता आणि मैत्रीच्या करारावर सह्या केल्यानंतर भारताने तिसरे भारत-पाकिस्तान युद्ध छेडले."[67] अमेरिकेकडून फायदा मिळवण्यासाठीही चीनने या प्रसंगाचा वापर करायचा प्रयत्न केला. सत्तांच्या धोरणात्मक त्रिकोणात आग्नेय आशियात सोव्हिएतपासून आपल्याला धोका आहे असे त्याने भासवले. डिसेंबर, १९७१ मध्ये भारत आणि पाकिस्तानमध्ये जे छोटे युद्ध झाले, त्याचा संदर्भ देत चिनी अधिकारी सोव्हिएतांना "भारतीय हल्लेखोरांचे मालक" असे म्हणत असत.[68] भारताच्या क्षमतेबद्दल माओ आणि झोऊ अतिशय अपमानास्पद पद्धतीने व्यक्त होत असत. १९७३ मध्ये अमेरिकी प्रधान सचिव, हेन्री किसिंजर यांना माओ म्हणाला होता, की "भारताला स्वातंत्र्य मिळालेले नाही. कधी ब्रिटनला आणि कधी सोव्हिएत युनियनला तो चिकटून असतो."[69] या उद्गारांमधून हे

सूचित होते, की एक स्वतंत्र देश म्हणून भारताकडे चीन बघत नव्हता; मोठ्या सत्तांना केवळ चिकटलेला तो देश आहे, असा त्याचा दृष्टीकोन होता. भारताचा मुख्य आश्रयदाता म्हणून अमेरिकेची जागा सोव्हिएत युनियनने घेतली होती, इतकाच काय तो बदल होता. १९६२ मध्ये भारत-धोरण कोलमडल्यानंतर भारतावर वचक राखण्यासाठी पाकिस्तानचा वापर करण्याचे उप-धोरण चीनने अवलंबले होते. असे गृहित धरलेले होते, की अमेरिकेबरोबर सुधारलेले संबंध आणि पाकिस्तानबरोबर धोरणीपणानने विकसित केलेले संबंध यांमुळे सोव्हिएत युनियनवर पुरेसा दबाव राहील आणि भारतही चीनच्या राष्ट्रीय सुरक्षिततेच्या चिंतांबद्दल सजग राहील. आग्नेय आशियामध्ये सोव्हिएतच्या उद्दिष्टांपेक्षा संपूर्णपणे वेगळे ध्येय भारताने आखले असेल याची दखलच कधी चिनी नेत्यांना घ्यावीशी वाटली नाही. त्यामुळे १९७१ मध्ये झालेले पाकिस्तानचे विभाजन आणि १९७५ मध्ये सिक्कीमचे भारतात झालेले विलिनीकरण चीन रोखू शकला नाही. या घडामोडी आणि १९७४ मध्ये भारताने केलेली पहिली अणूचाचणी, यांमुळे आग्नेय आशियात भारत एक महत्त्वाची सत्ता बनला. त्यामुळे नव्याने भारत-धोरण आखण्याची माओची ही दुसरी योजनाही फसली.

१९७६ मध्ये माओ आणि झोऊ यांचा मृत्यू झाल्यानंतर नवीन शक्यता निर्माण झाल्या. भारतातही इंदिरा गांधी यांनी लादलेली आणीबाणी संपल्यानंतर नवीन नेते उदयाला आले होते. चीनचा नवा, प्रमुख नेता, डेंग शाओपिंगने सीमा प्रश्न सोडवण्यासाठी नवीन तोडगा सुचवला. तत्कालीन परराष्ट्र मंत्री, अटल बिहारी वाजपेयी (जे पुढे भारताचे पंतप्रधानही झाले), यांना डेंगने सांगितले, की पूर्व प्रदेशाबद्दल असलेला त्याचा आग्रह चीन सोडेल आणि उर्वरित प्रदेशाबद्दल भारताने सामोपचार करावा.[70] दोन वेळेला हा तोडगा सुचवण्यात आला. पहिल्यांदा, १९८० मध्ये, इंदिरा गांधींच्या नव्या सरकारने शपथ घेतल्यानंतर विक्रांत मासिकाचे संपादक, कृष्ण कुमार यांना डेंगने मुलाखत दिली तेव्हा प्रथम तो त्याबद्दल बोलला. मुलाखतीदरम्यान तो म्हणाला, की चीनही "द्वीपक्षीय संबंधांमध्ये सुधारणा आणण्यासाठी श्रीमती गांधींप्रमाणेच चीनचाही दृष्टीकोन गंभीर, सकारात्मक आणि कृतीशील आहे."[71]. ऑक्टोबर, १९८२ मध्ये इंडियन काउन्सिल फॉर सोशल सायन्सेस रिसर्च यांच्या प्रतिनिधी मंडळाच्या भेटीच्या वेळेला डेंगने दुसऱ्यांदा त्याच्या तोडग्याचा उच्चार केला.[72] हुआंग हुआ यांनी असे लिहिलेले आहे, की "भारताने चीनप्रती असलेल्या त्याच्या धोरणात सुधारणा केली होती आणि सीमा प्रश्नावर लवचीक आणि वास्तव भूमिका घेतली होती, ज्याद्वारे दोन्ही देशांच्या संबंधांमध्ये सुधारणा व्हावी याकरता अनुकूल स्थिती निर्माण होऊ शकेल." पण, "पूर्वेकडच्या प्रदेशातले स्वारस्य भारताने कायम ठेवल्यामुळे आणि पश्चिमेकडच्या भागावर त्याने केलेल्या अवाजवी दाव्यामुळे, आमचा तोडगा पुढे फलद्रुप होऊ शकला नाही."[73] भारताने डेंगच्या तोडग्याचा सर्वंकष विचार केला नाही. १९८५ मध्ये चीनने या तोडग्यात थोडा बदल केला. सीमा प्रश्न "कमालीचा कठीण" झाला होता, असे सीमा प्रश्नाच्या वाटाघाटींमध्ये सक्रीय असलेल्या एका भूतपूर्व परराष्ट्र सचिवाने संदर्भ दिला आहे.[74] डेंगच्या शब्दांचा चुकीचा अर्थ भारताने लावला, असा दावा चीनने केला.[75]

अनेक प्रश्न अनुत्तरित राहतात. १९७९ ते १९८४ या काळात चीनने संबंध सुधारणे आणि सीमा प्रश्न सोडवणे यासाठी हालचाली का केल्या? माओनंतरच्या नेत्यांचा भारताप्रती असलेला हा कोणता नवीन दृष्टीकोन होता का? १९८५ नंतर या तोडग्यांचे प्रस्ताव मागे का घेतले गेले?

चीनच्या परराष्ट्र मंत्र्याच्या मते, १९७८ मध्ये सर्वोच्च नेतेपदी आरूढ झाल्यानंतर डेंगची तीन उद्दिष्ट होती : सांस्कृतिक क्रांतीनंतर राजनैतिक पातळीवर एकट्या पडलेल्या चीनचा एकांतवास संपवणे, "वर्चस्ववाद-विरोधी" लढ्यावर ताबा मिळवणे आणि आर्थिक सुधारणांसाठी स्थिर वातावरणनिर्मिती व्हावी याकरता शेजारी देशांशी संबंध सुधारणे. चीनच्या दृष्टीने दोन्ही सत्ता वर्चस्ववादीच होत्या, पण राष्ट्रीय सुरक्षेच्या संदर्भाने सोव्हिएत युनियनकडून अधिक धोका होता.[76] सीमा भागाचे लष्करीकरण झाल्यामुळे (उत्तरी सीमा आणि मोंगोलोयामध्ये १ मिलियन सोव्हिएत सैन्य तैनात होते) सोव्हिएत युनियनकडून असलेला धोका खूपच वाढला होता. शिवाय, १९७९ मध्ये सोव्हिएतने अफगाणिस्तानवर हल्ला चढवला होता, इन्डो-चीन प्रदेशात सोव्हिएत अस्तित्व होते. त्यामुळे घेरले जाण्याची भावना वाढीस लागली होती.[77] हुआंग हुआ यांनी असे लिहिले आहे, की "सोव्हिएत सैन्याने अफगाणिस्तानवर मोठ्या ताकदीने केलेला हल्ला आणि कंबोडियावर केलेल्या हल्ल्यासाठी व्हिएतनामला सोव्हिएतने दिलेला पाठिंबा यांमुळे सोव्हिएत युनियन चीनला उत्तर, पश्चिम आणि दक्षिणे दिशेकडून घेरण्यात यशस्वी झाला.[78] डेंग म्हणाला, की "सोव्हिएत वर्चस्ववाद्यांनी जगात वेगाने आणि धोरणीपणाने पसरवलेल्या सैन्यामुळे वैश्विक शांतता आणि आमच्या देशाची सुरक्षितता यांवर गंभीर प्रश्नचिन्ह उमटले आहे."[79] हा धोका कमी करण्यासाठी तिसऱ्या जगातले देश आणि अमेरिकेसारखे देश यांच्याबरोबर अधिक जवळचे संबंध प्रस्थापित करणे त्याला गरजेचे वाटायला लागले.[80] त्यामुळे, चीनला वाटणाऱ्या धोक्याच्या दृष्टीकोनातून भारताचे भू-राजकीय स्थान आणि तिसऱ्या जगात त्याचा असलेला प्रभाव

यांना फार महत्त्व प्राप्त झाले. १९७९ ते १९८४ या काळात बीजिंगकडून संबंध सुधारण्यासाठी आणि सीमा प्रश्न सोडवण्यासाठी जे नव्याने प्रयत्न करण्यात आले, तोच काळ सोव्हिएत युनियकडून त्याला सर्वाधिक धोका असलेला काळ होता.

१९७९ ते १९८२ या काळात चीनने पुढाकार घेतला तेव्हा त्याची भाषाही बदलली. त्यामुळे या गृहितकाला पुष्टी मिळते. फेब्रुवारी, १९७९ मध्ये डेंगने भारतीय माध्यमांना सांगितले, "या संपूर्ण जगात शांतताच नाहीये, आणि आशियालाही हे लागू आहे. वर्चस्ववादी देश (म्हणजे, सोव्हिएत) दक्षिणेकडे येण्याचे धोरण आखत आहेत आणि ही निश्चितच चिंतेची बाब आहे."[81] या मुलाखतीनंतर अगदी काहीच दिवसांनी, जून, १९८० मध्ये शिनहुआ कथनात हाच मुद्दा परत एकदा बोलला गेला.[82] आणि, ऑक्टोबर, १९८२ मध्ये भारतीय प्रतिनिधींशी झालेल्या भेटीत डेंग म्हणाला, की चीन आणि भारत यांना एकमेकांपासून धोका नाही आणि त्यांच्यामधल्या ज्या समस्या आहेत, त्या फारशा गंभीर स्वरूपाच्या नाहीत, असेही तो म्हणाला. चीनच्या सर्वोच्च नेत्याकडून केली जाणारी अशी सामंजस्याची विधाने आणि सोव्हिएत युनियनपासून चीनला जाणवणारा सर्वाधिक धोका यांचा कालखंड एकच होता. त्यामुळे, १९७९ ते १९८४ या काळात भारताला सोव्हिएत युनियनपासून लांब ठेवणे याला चीनच्या दृष्टीने सर्वाधिक प्राधान्य होते, या गृहितकाला पुष्टी मिळते. त्या कारणासाठी, चीन डावपेचांमधून काही सवलत द्यायलाही तयार झाला होता, असे दिसते.

१९८०च्या दशकाच्या मध्यात महासत्तांच्या त्रिकोणात परत एकदा समीकरणे बदलल्यामुळे चीनला सोव्हिएत युनियनपासून असलेला धोका कमी झाला. चीनला अमेरिकेकडूनही अपेक्षित सहकार्य मिळत नव्हते. चीनच्या नेत्यांना असे वाटत होते, की तैवान प्रश्नावर अमेरिका दोन्ही बाजूंनी भूमिका घेत आहे.[83] तत्कालीन अध्यक्ष, जिमी कार्टर यांना डेंगने स्पष्टपणे सांगितले, की अमेरिकेने अशी कोणतीही कृती करू नये, जेणेकरून त्या बेटाला नवीन शस्त्रांची विक्री केली जाईल, किंवा ज्यामुळे चीनबरोबर सम्मीलित न होण्यासाठी वाटाघाटी सुरू न करण्याचे कारण तैवानी सरकारला मिळेल.[84] अमेरिकी काँग्रेसने एप्रिल, १९७९ मध्ये तैवान रिलेशन्स कायदा पारित केला, ज्यामुळे CCP चा फार मोठा अपेक्षाभंग झाला. तत्कालीन अध्यक्ष, रोनाल्ड रेगन यांनी अमेरिकेला दिलेल्या "एक चीन धोरणा"च्या वचनबद्धतेबद्दल सुद्धा बीजिंगच्या मनात शंका निर्माण झाली.[85] अमेरिका त्या ऐवजी "एक चीन, एक तैवान" धोरणाचा अवलंब करत आहे, अशी त्याची खातरी पटली.

१९८२ मध्ये ताश्कंद इथे दिलेल्या भाषणात सोव्हिएत युनियनचे जनरल सेक्रेटरी, लिओनिड ब्रेझनेव यांनी चीनशी संबंध सुधारण्याची इच्छा व्यक्त केली.[86] डेंगने या संधीचा फायदा घेऊन सोव्हिएत युनियनबरोबर संबंध पूर्ववत करायचा निर्णय घेतला.[87] १९८४ मध्ये त्याने चीन "स्वतंत्र असेल आणि कोणाशीही संलग्न असणार नाही" असा निरोप मॉस्कोला पाठवला.[88] १९८५ साली सेंट्रल मिलिटरी कमिशनमध्ये दिलेल्या अंतर्गत भाषणात बोलताना तो अधिक स्पष्टपणे व्यक्त झाला. तो म्हणाला :

> अनेक वर्षांपासून सोव्हिएत वर्चस्ववादाची आपल्याला भीती असल्यामुळे, आपण जपान ते युरोप ते अमेरिका अशी धोरणात्मक संरक्षण रेषा आखली होती. आता आपण आपले धोरण बदलले आहे आणि त्यामुळे एक मोठा बदल होणार आहे... आपण अमेरिका आणि सोव्हिएत युनियनबरोबर आपले संबंध सुधारले आहेत. चीन इतर कोणत्याही दुसऱ्या देशाचे प्रतिनिधित्व करणार नाही आणि इतर कोणत्याही देशाला चीनचा वापर करू देणार नाही.[89]

१९७९ ते १९८८ या काळात पाकिस्तानसारख्या भारताच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या असणाऱ्या मुद्द्यांबाबत चीनने केलेली टाळाटाळही या निष्कर्षाला बळकटी देते. पाकिस्तानला तो लष्करी, आण्विक आणि धोरणात्मक सहकार्य करतच राहिला आणि पाश्चिमात्य देशांसमोर त्याची बाजूही घेत राहिला. भारताने त्यांच्या शेजारी देशांबरोबर संबंध सुधारावेत असा सल्ला डेंगने वाजपेयींना दिला. पण, अमेरिकेने आणि त्याच्या मित्र देशांनी [90] पाकिस्तानला अधिक मदत करावी, कारण पाकिस्तानला भारताकडून आणि उत्तरेकडून (अफगाणिस्तानात असलेले सोव्हिएत सैन्य) धोका आहे, असा आग्रहही वाजपेयींच्या भेटीआधी त्याने अमेरिकेला केला होता.[91] त्याचप्रमाणे, अमेरिकेने पाकिस्तानच्या अण्वस्त्र कार्यक्रमावर प्रश्न उपस्थित करू नयेत यासाठीही चीनने पाठपुरावा केला.[92] CCP ने भारताबद्दलच्या त्याच्या दृष्टीकोनात फार मोठे धोरणात्मक बदल केलेले नव्हते, हेच या उदाहरणांवरून स्पष्ट होते.

१९८०च्या दशकाच्या उत्तरार्धात चीन-सोविएत संबंध सुधारले आणि चीन-भारत संबंध परत एकदा ताणले गेले. १९८६ मध्ये चीनने सुमदुरोंगछू खोऱ्यात केलेले आक्रमण आणि त्याला भारताने दिलेले प्रत्युत्तर यामुळे सीमा प्रश्नाने परत एकदा डोके वर काढले. त्याचप्रमाणे, १९८७ मध्ये भारताने अरुणाचल प्रदेशाला स्वतंत्र राज्याचा दर्जा दिला. डिसेंबर, १९८८ मध्ये राजीव गांधी चीनच्या भेटीला जाईपर्यंत तणाव कायम राहिला. त्या दौऱ्यानंतर संबंध सुरळीत व्हायला लागले. चिनी अभ्यासकांचे असे मत आहे, की चीन-सोव्हिएत संबंध सुधारल्यामुळे भारताला चीनशी संबंध सुधारणे भागच पडले.[93] मी इतरत्र असे लिहिलेले आहे, की तणाव कमी करण्यासाठी दोन्ही बाजूंना आपापली कारणे होती.[94] सर्वोच्च चिनी नेत्यांचा भारताबद्दल असलेला दृष्टीकोन या विषयावर अतिशय कमी दस्तावेज उपलब्ध असल्यामुळे, सत्ताकेंद्राच्या कोनातून भारताकडे बघत डेंगच्या (आणि माओच्या) नेतृत्वाखाली चीनचे भारत-धोरण तयार केलेले नव्हते हे गृहितक ठोसपणे सिद्ध करता येत नसले, तरी १९८०च्या दशकात चीनच्या रशियाबरोबरच्या संबंधांचा प्रभाव भारतावर पडत होता, हा योगायोगही नाकारता येणार नाही.

१९८८ मध्ये राजीव गांधी यांनी चीनला दिलेली भेट महत्त्वाची होती; १९६० नंतर पहिल्यांदाच चिनी अथवा भारतीय सर्वोच्च शासकाने अशी द्वीपक्षीय भेट दिली होती. संबंधात सुधारणा घडवण्यासाठी परत एकदा संधी निर्माण झाली. द्वीपक्षीय संबंधांवर त्याचा परिणाम झाला असताच, पण चीन, सोव्हिएत युनियन आणि अमेरिका या त्रिकोणाचे संबंधही बदलण्याच्या मार्गावर होते. डेंगने गांधींना सांगितले :

> संपूर्ण जगाची परिस्थिती बदलत आहे... वर्चस्ववाद, संघीय राजकारण आणि करारावर आधारित संस्था आता उपयोगाच्या नाहीत. या नवीन आंतरराष्ट्रीय संबंधांकरता आपण कोणत्या तत्त्वांचा अंगीकार केला पाहिजे? एकाने नवी आंतरराष्ट्रीय राजकीय स्थिती निर्माण करावी आणि दुसऱ्याने नवी आंतरराष्ट्रीय वित्तीय स्थिती निर्माण करावी.[95]

या संदर्भाने, डेंग त्याच्या आशियायी शतक निर्माण करण्याच्या कल्पनेबद्दल बोलला. जो पर्यंत चीन आणि भारताचा विकास होत नाही, तो पर्यंत हे होणार नाही, असेही तो म्हणाला. शीतयुद्धाचे परिणाम कमी होत असताना चीन त्याच्या परराष्ट्र धोरणात बदल करत होता, हे यातून सूचित होते.

चीनच्या भारत-धोरणाच्या दुसऱ्या टप्प्यातून (जो १९८८च्या गांधी भेटीनंतर संपला) तीन निष्कर्ष काढता येतात. पहिला म्हणजे, जे साहित्य उपलब्ध आहे त्यांवरून असे दिसते, की चीनने महासत्तांच्या त्रिकोणाच्या दृष्टीकोनातून भारताकडे बघताना आणि धोरण आखताना त्यात कोणतेही मुळापासून बदल केले नाहीत. दुसरा म्हणजे, एक उप-धोरण म्हणून किंवा अतिरिक्त सुरक्षा म्हणून आग्नेय आशियात भारतावर वचक ठेवण्यासाठी त्याने पाकिस्तानशी जाणीवपूर्वक संबंध विकसित केले. या धोरणाची सुरुवात १९६३ पासून झाली आणि १९८८ मध्ये संबंध सुरळीत झाल्यानंतरही ते सुरू राहिले. तिसरा म्हणजे, जेव्हा भारत गैरफायदा घेऊ शकेल, अशी त्याच्या अस्तित्वाला धोका निर्माण होणारी परिस्थिती निर्माण व्हायची, तेव्हाच चीन भारतला भेडसावणाऱ्या मुद्द्यांबाबत चर्चा करण्यासाठी अनुकूल असायचा. थोडक्यात, भारताला एक स्वतंत्र सत्ता केंद्र म्हणून दर्जा न देणे आणि त्याच्या एकट्याकडून काही धोका आहे असे न समजणे असे गृहित धरूनच डेंगच्या नेतृत्वाखाली चीनचे धोरण तयार केले गेले. जेव्हा जेव्हा चीन, सोव्हिएत युनियन आणि अमेरिका यांच्या दरम्यान सत्तेची रस्सीखेच व्हायची, तेव्हा तेव्हा भारताला एक सहायक सत्ता समजून त्याचे मन वळवून किंवा त्यावर दबाव टाकून त्याला तटस्थ ठेवण्यासाठी प्रयत्न करणे इतकेच धोरण त्याने ठेवले. उर्वरित काळात भारताकडे फारसे लक्ष न देणे हेच चीनचे भारत-धोरण होते.

शीत युद्धानंतर चीनचे भारत-धोरण

शीत युद्धाची समाप्ती हा चीन आणि भारताच्या परराष्ट्र धोरणाच्या आखणीमध्ये मोठे फेरबदल करण्याच्या दृष्टीने एक परिवर्तनशील काळ होता. युरोपीय कम्युनिझमचा अंत झाल्यामुळे आपल्या स्वत:च्या अस्तित्वावरही संकट आल्याची चिंता CCP ला भेडसावत होती. १९८९ मध्ये झालेल्या तियानमेन स्क्वेअर घटनेनंतर पश्चिमेने एकटे पाडल्यावर ही भीती वाढली. "बंदुकी-धुराशिवाय केलेले तिसरे महायुद्ध", असे या पश्चिमी धोरणाचे वर्णन डेंगने केले.[96] चीनमध्ये उत्पात घडवायची पश्चिमेची इच्छा आहे, असे CCP चे मत होते. अमेरिका ही "प्रमुख मुत्सद्दी विरोधक"[97] तर होतीच, पण सगळे जग

एकध्रुवीय झाले आहे, असे CCPचे मत झाले होते. शीत युद्धानंतरच्या जगात आपला प्रभाव परत एकदा निर्माण करण्यासाठी चीनने त्रीस्तरीय धोरणाचा अवलंब केला : अमेरिकेला स्वत:ची उपयुक्तता सिद्ध करून दाखवणे, स्वत:ची सुरक्षा राखण्यासाठी शेजाऱ्यांबरोबर संबंध सुधारणे आणि दक्षिणेतील देशांबरोबर घनिष्ट संबंध प्रस्थापित करून महासत्तेचे पद कायम राखणे. नव्या जागतिक सत्तेचा तराजू स्थिर होईपर्यंत डावपेचात्मक हालचाली करत राहणे आणि स्वत:ला सुरक्षित राखणे असा विचार या धोरणामागे होता.

१९८९ साली CCPचे सचिव, जिआंग झेमिन म्हणाले, "अमेरिकेला चीनकडून कधीच धोका नव्हता; खरेतर चीनकडे मोठी बाजारपेठ आहे, त्यामुळे दोन्ही देशांदरम्यान आर्थिक देवाणघेवाण विकसित व्हावी, यासाठी सध्या उत्तम स्थिती आहे."[98] ते हेही म्हणाले, की "आशिया-प्रशांत प्रदेशात दोन्ही देशांच्या समान स्वारस्याचे काही मुद्दे आहेत." आणि "या प्रदेशाच्या स्थैर्य आणि समृद्धीसाठी दोन्ही देशांमध्ये मैत्री आणि सहकार्य असणे अतिशय महत्त्वाचे आहे."[99] आशियामध्ये शांतता राखण्यासाठी अमेरिकेला चीनची मदत होईल, असा संदेश देण्याचा हा प्रयत्न होता.[100] हेही लक्षात घेण्यासारखे आहे, की या कामात चीनच्या बरोबरीने भार उचलू शकेल अशा एकाही अन्य आशियायी देशाचा उल्लेख चिनी नेत्यांनी जवळपास केलाच नाही. आपल्या स्थानिक वर्चस्वाच्या स्थानाला धक्का पोचेल, असे जेव्हा जेव्हा चीनला वाटले, तेव्हा तेव्हा त्याने अमेरिकेशी हातमिळवणी करून स्वत:चे सर्वोच्च स्थान अबाधित राखायचा प्रयत्न केला.[101] १९९८ मध्ये भारताने अणू चाचण्या केल्या तेव्हाही त्याने हेच केले.

स्वत:च्या सीमा सुरक्षित राखणे आणि दक्षिणेत आपली प्रतिमा सुधारणे हेदेखील चीनच्या प्राधान्यक्रमावर होते. १९९३ मध्ये लष्कराला उद्देशून बोलताना जिआंग म्हणाले, की चीनच्या चहूबाजूने वातावरण शांततामय रहावे यासाठी "आपण शेजारच्या देशांमध्ये स्थैर्य आणायला हवे, आणखी प्रयत्न करायला हवेत, त्यांच्या मनातला संशय दूर करायला हवा आणि शेजारी देशांबरोबर चांगले संबंध आणि मैत्री जोपासायला हवी."[102] आपला सीमा भाग सुरक्षित नाहीये या भयामुळे चीनने रशिया, मध्य आशियातले देश, व्हिएतनाम आणि भारत यांच्याबरोबरच्या सीमा भागात स्थैर्य आणण्यासाठी प्राधान्य दिले. विशेषत: आशिया-प्रशांत प्रदेशात चीन आपली प्रतिमा उजळ करायचे प्रयत्न करायला लागला. शीत युद्धानंतर, १९९० च्या दशकातल्या भारत-चीन संबंधांचे विश्लेषण या बदललेल्या चिनी प्राधान्यक्रमाच्या संदर्भाने करावे लागेल.

या काळात चीनला भारत महत्त्वाचा वाटत होता, कारण भारत त्याच्या सीमेशी संलग्न होता आणि दक्षिणेत त्याचा बऱ्यापैकी प्रभावही होता. राजीव गांधींच्या भेटीनंतर संबंध सुरळीत झाले होते आणि १९८९च्या तिआनमेन घटनेनंतर भारताने पाश्चिमात्य देशांच्या साथीने ना चीनचा निषेध केला होता, ना त्याला पाठिंबा दिला होता. दोन्ही देशांचे लक्ष आर्थिक विकासावर केंद्रित झालेले होते. १९८८ च्या गांधींच्या भेटीनंतर सीमा प्रश्नावर तोडगा काढण्यासाठी उपाययोजना तयार करण्यात आलेली होती. त्यामुळे चीनचा सीमा भाग सुरक्षित राहण्याची निश्चिती झाली असती आणि व्यापक संबंध प्रस्थापित होण्याच्या दृष्टीने एक नवी सुरूवातही झाली असती. तरीही, गांधींच्या भेटीनंतर अनेक महिन्यांनी CCPचे सचिव, झाओ झिआंग राष्ट्राध्यक्ष जॉर्ज एच डब्ल्यू बुश यांना म्हणाले, "सीमा प्रश्नावर वाद असल्यामुळे चीन-भारत संबंध विकसित होण्यावर मर्यादा आहेत."[103] भारताचे भूतपूर्व परराष्ट्र सचिव, जे एन दिक्षित यांनी लिहिले आहे, की १९९२ च्या प्रारंभी जेव्हा त्यांनी त्यांच्या चिनी समकक्ष अधिकाऱ्याशी सीमा प्रश्नावर चर्चा केली, तेव्हा बीजिंगचा दृष्टीकोन बदलला आहे, असा कोणताही संकेत त्यांना मिळाला नाही.[104] आणखी एक परराष्ट्र सचिव, श्याम सरन यांनीही असेच निरिक्षण नोंदवलेले आहे. ते लिहितात, की डिसेंबर, १९९१ मध्ये तत्कालीन पंतप्रधान पी व्ही नरसिंह राव यांनी डेंगच्या एकेकाळच्या प्रस्तावाकडे लक्ष वेधत जेव्हा सीमा प्रश्नावर तोडगा काढण्यासाठी भूतपूर्व अध्यक्ष, ली पेंग यांना छेडले, तेव्हा पेंग यांनी त्यावर उत्तर देणे "टाळले".[105] सीमा भागात शांतता आणि स्थैर्य असावे याकरता केवळ रचनात्मक आराखडा तयार करणे, इतकेच चीनचे उद्दिष्ट होते, असे दिसते. १९९३ सालचा बॉर्डर पीस ॲन्ड ट्रँक्विलिटी करार आणि १९९६ चा कॉन्फिडन्स बिल्डिंग मेझर्स करार त्याने केले. या करारांमुळे चीनच्या सीमेवर शांतता निर्माण करण्यात त्याला यश मिळाले, चीन-विरोधी गटाला भारत सामील होणार नाही हेही त्याने निश्चित केले आणि स्वत:चा त्या प्रदेशावरचा दावा त्याने कायम राखला.

भारताला जाणवणाऱ्या इतर महत्त्वाच्या मुद्द्यांबाबतही चीनचे धोरण काहीसे असेच होते. संपूर्णपणे बदल करण्यापेक्षा केवळ धोका कमी करण्याचे धोरण त्याने अंगीकारले होते. उदा. १९९० साली पाकिस्तानच्या आण्विक शस्त्र कार्यक्रमाला चीनने मदत केल्याबद्दल अमेरिका आणि भारताने चिंता व्यक्त केल्यानंतर चीनने फक्त खांदे उडवले.[106] १९९६ मध्ये जिआंग यांनी पाकिस्तानला भेट दिली, तेव्हा काश्मिर मुद्द्याबाबत पाकिस्तानने सामोपचाराचे धोरण ठेवावे असे चीनने केवळ सुचवले. १९९२ साली आणि १९९९ मध्ये कारगिल युद्धानंतर पाकिस्तानने यू एन ह्युमन राईट्स

काउन्सिलकडे जाऊ नये म्हणून कदाचित चीनने त्याचे मन वळवले असावे, पण या डावपेचात्मक हालचाली होत्या. यू एनच्या भूमिकेबद्दल किंवा काश्मिरच्या जनतेने घेतलेल्या त्यांच्या स्वत:च्या निर्णयाबद्दल चीनने स्वत:च्या दृष्टीकोनात कधीच मुळापासून बदल केला नाही. सिक्कीम हा भारताचा सार्वभौम भाग आहे हे त्याने मान्य केले नाही, मात्र तिबेट आणि तैवान हे चीनचे भाग आहेत हे भारताने मान्य करावे अशी अपेक्षा ठेवली. १९९६ साली कॉम्प्रिहेन्सिव न्युक्लिअर टेस्ट बॅन करार करण्यात आला तेव्हा भारताला आपली बाजू प्रभावीपणे मांडता येऊ नये यासाठी चीनने त्याला मर्यादित ठेवण्याचे भरपूर प्रयत्न केले.[107] यू एनच्या सुरक्षा समितीचे कायम सदस्यत्व मिळावे अशी भारताने विनंती केली, तेव्हा चीनने आपले खरे हेतू लपवले.

१९९०च्या दशकाच्या सुरुवातीला चीन-अमेरिका संबंध नव्याने आकाराला येत होते. तेव्हा त्या संबंधांबाबत असलेली अस्वस्थता आणि अनिश्चितता यामुळे त्या काळात भारताशी त्याने मर्यादित संबंध राखले होते. डेंगने त्याच्या वारसांना सावधगिरीचा सल्ला दिलेला होता. शीत युद्धाच्या काळात ज्या देशांवर त्याचा प्रभाव पडलेला नव्हता, त्या सगळ्या देशांना आपल्या धोरणात्मक प्रभावाखाली आणायचा प्रयत्न अमेरिका करणार असे डेंग म्हणाला होता.[108] भारत या देशांपैकी एक होता. वर्चस्ववादाविरोधात हा मुद्दा चीनने उचलून धरला [109] आणि चिनी नेते "आशियायी शतका"बद्दल बोलायला लागले. जागतिक अशांततेचा काळ असताना भारताला तटस्थ ठेवणे ही कल्पना त्यामागे होती.

शीत युद्धाच्या समाप्तीनंतरच्या काळात चीनने आपल्या भारत-धोरणात मुळापासून बदल का केले नाहीत याची दोन कारणे सांगता येऊ शकतात. पहिले म्हणजे, भारताकडे एक स्पर्धकाच्या नजरेतून चीनने कधी पाहिलेच नाही; भारताच्या क्षमतांवर मर्यादा होत्या, त्यामुळे त्या पद्धतीने त्याच्याकडे कधी बघायची गरजच चीनला वाटली नाही.[110] याचा पुरावा म्हणजे, महासत्तांचा उल्लेख जेव्हा होतो, तेव्हा जेंग झेमीन यांनी त्यांच्या एकाही लेखनात भारताचा उल्लेखही केलला नाही. अपवाद, त्यांनी १९९६ साली भारताला दिलेली भेट.[111] दुसरी म्हणजे, चीनला असे वाटले, की अमेरिका आणि भारत यांच्यात बराच फरक असल्यामुळे त्यांच्यात भागीदारी जरी झाली, तरी तिच्यापासून चीनला कोणताही धोका उत्पन्न होणार नाही. एकूण, असे तात्पर्य निघू शकते, की एकध्रुवीय जगामध्ये स्वत:वरचा धोरणात्मक दबाव कमी करण्यासाठी १९९० मध्ये चीनने भारत-धोरण आखले. कळीच्या प्रश्नांवर कायमस्वरूपी तोडगा शोधण्यासाठी त्याने कोणत्याही सवलती दिल्या नाहीत. त्यामुळे, १९९०च्या दशकाचा मधला काळ हा भारत-चीन संबंधांच्या अनुषंगाने, जे एन दिक्षित यांच्या शब्दांत वर्णन करून सांगायचा, तर "निद्रिस्त पठारा"सारखा होता.[112]

१९९८ मध्ये भारताने अणू चाचणी केल्यानंतर भारत आणि अमेरिकेमधले संबंध बदलल्यामुळे चीनला फार आश्चर्य वाटले आणि दुसरी संधी निर्माण झाली. आशियायी भू-राजकीय परिस्थितीमध्ये अमेरिकेच्या दिशेने तराजूचा काटा नेण्याची क्षमता भारताकडे आहे, असे वॉशिंग्टनचे दिल्लीबद्दलचे मत झाले आहे, असे चिनी विद्वान लिहायला लागले.[113] भारत परत एकदा अमेरिकेच्या दिशेने झुकेल अशी चिंता वाटून चीनने स्पेशल रिप्रेझेन्टेटिव्ह्ज यंत्रणा कार्यान्वित करून सीमा प्रश्न आणि इतर काही मुद्दे चर्चेला परत पुढे आणले. २००५ साली त्यांच्या संबंधांना "जागतिक आणि धोरणात्मक स्वरूप" आलेले आहे असे बीजिंग आणि दिल्लीने जेव्हा घोषित केले, तेव्हा हे संबंध त्यांच्या सर्वोच्च पातळीवर पोचलेले होते.[114] पण, भूतपूर्व परराष्ट्र सचिव, श्याम सरन म्हणाले आहेत, त्या प्रमाणे "ही दोन्ही बाजूंची एकवाक्यता" फारच अल्पकाळ टिकली.[115] २००० सालच्या दशकाच्या उत्तरार्धात महासत्तांच्या त्रिकोणात चीनने बस्तान बसवले आणि त्याची आर्थिक ताकद भारताच्या अर्थव्यवस्थेपेक्षा प्रचंड प्रमाणात वाढली. त्यामुळे चीन भारताकडे आश्रयदात्याच्या भावनेने बघायला लागला. भूतपूर्व परराष्ट्र सचिव, ली झाओशिंग यांचे विधान आहे, की "कधीकधी भारतीय राजकारणी चीनच्या प्रामाणिकपणाला आणि उदारपणाला त्याचा कमकुवतपणा समजतात."[116] अशा प्रकारच्या विधानांतून चीनचा भारताप्रती असलेला दृष्टीकोन दिसतो. वास्तवात चिनी राजकारणी भारताकडे कोणत्या नजरेने बघत होते, ते त्यातून प्रतीत होते. १९८८-१९९८ या काळात चीनचे परराष्ट्र मंत्री असलेले क्विआन क्विचेन १९९३ ते २००३ या काळात चीनच्या परराष्ट्र धोरणाचेही उपाध्यक्ष होते.[117] त्यांच्या चरित्रात भारताचा एकही उल्लेख नाही. यातूनही हे दिसते, की चीनचे सर्वोच्च नेते भारताबरोबरच्या संबंधांना अतिशय कमी महत्त्व आणि प्राधान्य देत होते. त्याचप्रमाणे, १९८९ तो १९९८ हा काळही द्वीपक्षीय संबंधांसाठी महत्त्वाचा होता. पण जिआन झेमिन यांच्या लेखनातही भारताचा उल्लेख नाही.

२००० च्या दशकात अमेरिकेबरोबर आपले संबंध संपूर्णपणे सुरळीत होतील आणि रशियाबरोबर नवीन भागीदारी निर्माण होईल, असा विश्वास चीनला वाटायला लागलेला होता. भूतपूर्व परराष्ट्र सचिव, ली झाओशिंग यांच्या शब्दांत, "आंतरराष्ट्रीय समुदायात चीनला आपल्या डावपेचांचा विस्तार करण्यासाठी आणि पश्चिमेकडून आलेल्या धोरणात्मक दबावाला उत्तर देण्यासाठी हा सर्वोत्तम काळ होता."[118] २००२ साली तत्कालीन उपाध्यक्ष क्विआन

क्विचेन म्हणाले, "चीनचे तुकडे करून त्याला पाश्चिमात्य वळण लावण्याचा कट अमेरिका करतच राहील, पण चीनबरोबरच्या मैत्रीपूर्ण संबंधांना हानी पोचवण्याची किंमत ती मोजू शकणार नाही."[119] त्याचप्रमाणे, २००० च्या दशकाच्या पहिल्या भागात झालेल्या चीन-रशिया सीमेच्या वाटाघाटींबद्दल भूतपूर्व परराष्ट्र सचिव, टँग जिआशुआन लिहितात, "इतर शेजारी देशांबरोबरही असलेला सीमा प्रश्न सोडवण्याच्या दृष्टीने चीन-रशिया सीमा प्रश्नाच्या समेटाला अनन्यसाधारण महत्त्व प्रात झालेले आहे. सीमेबद्दलचे आमचे धोरण आणि आमच्या अंतर्गत आर्थिक विकासासाठी उत्तम बाह्य परिस्थिती निर्माण करण्याच्या दृष्टीनेही हा समेट महत्त्वपूर्ण आहे."[120] थोडक्यात, अमेरिका-चीन संबंध सुरळीत होणे आणि रशियाबरोबर भागीदारी होणे यांमुळे चीनवरचा धोरणात्मक दबाव कमी झाला आणि सत्तेचा तराजू परत एकदा स्वत:कडे झुकवण्याच्या आवडत्या स्थितीत चीन आला. त्याच वेळेला, बीजिंग आपल्याला सतावणाऱ्या मुद्द्यांकडे पुरेशी संवेदनशीलतेने आणि गांभीर्याने पहात नाही असे दिल्लीला वाटायला लागल्यामुळे, भारत-चीन संबंधांमध्ये संघर्ष निर्माण झाला.[121] तरीही, २००१८-२०१३ या काळात राज्याचे वकील असलेले आणि भारताशी बोलणी करणारे प्रमुख राजदूत, दाई बिंगुओ यांनी लिहिले आहे, की सध्याच्या द्वीपक्षीय मुद्द्यांपेक्षा या संबंधांच्या भविष्यकाळाला आकार देतील अशा "अनेक धोरणात्मक समानता" आहेत, ज्यांना अधिक महत्त्व दिले गेले पाहिजे.[122] यातूनही हे दिसते, की चीन भारताकडे केवळ त्याच्या जागतिक धोरणाच्या दृष्टीकोनातूनच बघत होता आणि द्वीपक्षीय बाजूंकडे त्याने पाठच फिरवलेली होती. जेव्हा जेव्हा भारताने प्रत्युत्तर दिले, तेव्हा तेव्हा चीनने भारतावर ताण वाढवण्याचा ठपका ठेवला, कारण संधी मिळताक्षणी चीन त्याच्यावर वर्चस्व गाजवेल असा चुकीचा निष्कर्ष भारतानेही काढलेला होता.[123] आणि भारताचे प्रत्युत्तरही नियोजनबद्ध नसल्यामुळे, चिनी नेते याच समजात राहिले, की त्यांचे धोरण म्हणजे "सकारात्मक देवाणघेवाणीतून संबंध हाताळण्याचे कार्यक्षम उदाहरण" आहे.[124]

विशेषत:, २०१३ पासून तणावात भर पडलेली आहे. चिनी संशोधकांचे असे मत आहे, की बीजिंगच्या हेतूंचा चुकीचा अर्थ भारताने लावलेला आहे. एक सार्वत्रिक मत असे आहे, की त्यांनी अत्यंत चांगले हेतू दाखवत पाऊल पुढे टाकले होते, पण चीनला त्या बदल्यात काहीच मिळाले नाही.[125] या लेखनाचे बारकाईने विश्लेषण केल्यावर असे लक्षात येते, की द्वीपक्षीय संबंधांबाबत भारताच्या शुद्ध हेतूंना काहीही महत्त्व दिले गेलेले नाही, तर जागतिक आणि स्थानिक दृष्टीनेच त्यांचे मूल्यमापन केलेले आहे. चीनच्या कथनात अशा प्रकारचे मुद्दे वारंवार डोकावतात:

- भारताकडून धोका आहे, असे चीनला कधीही वाटलेले नाही; पण भारताला चीनकडून धोका आहे, असे अधूनमधून भारताला वाटत असते.
- हिंद महासागर धोरणात्मकदृष्ट्या महत्त्वाचा आहे आणि युरेशियाचे ते एक महत्त्वाचे अंगही असल्यामुळे, चीनलाही त्यात धोरणात्मक स्वारस्य आहे. पण चीनच्या तिथल्या अस्तित्वामुळे भारत अस्वस्थ झाला आहे.[126]
- भारताला वाटणारी चिंता अवास्तव आहे किंवा चुकीची आहे – चीनला संघर्ष नको आहे, धोरणात्मक स्थैर्य हवे आहे.[127]
- चीनसमोर एक संभाव्य भू-धोरणात्मक समतुल्य देश उभा करण्यासाठी अमेरिका भारताचा वापर करून घेत आहे. [128]
- अमेरिका चीनच्या अस्तित्वासाठी चिंताजनक आहे, कारण अमेरिकेला चीनची प्रगती व्हायला नको आहे. त्यामुळे भारताबरोबरचा धोरणात्मक तणाव वाढलेला आहे, कारण चीनच्या विरोधात अमेरिकेच्या नेतृत्वाखाली युती होत आहे आणि भारताला त्यात सहभागी होण्याची इच्छा आहे.[129]
- तप्रधान नरेंद्र मोदींमुळे हे सगळे प्रकार वाढले आहेत.[130] भारताचे पहिल्यापासूनच कोणाशीही संलग्न न राहण्याचे धोरण होते. मोदी यांनी अमेरिकेबरोबर संबंध जोडताना या धोरणाचा भंग केलेला आहे.[131]

या वेगवेगळ्या कथनांच्या आड एक समान धागा आहे, की चीनच्या जागतिक दृष्टीकोनातून पाहिले, तर भारत त्याच्यासाठी कधीही चिंतेचा विषयच नव्हता. त्या देशाकडून आपल्याला मोठा धोका आहे, असे चीनला कधीही वाटले नाही. पण भारताने मात्र चीनकडे नेहेमीच एका अडथळ्याच्या नजरेने पाहिले आहे, आणि चीनकडून असलेला धोका कमी करण्यासाठी अमेरिकेबरोबर हातमिळवणी केलेली आहे. थोडक्यात, भारत आणि अमेरिका एकमेकांबरोबर आहेत, ही चीनची प्रमुख समस्या होती.

महासत्तांच्या आपसांतल्या संबंधांच्या संदर्भाने चिनी नेतृत्व जगाकडे आणि भारताकडे ज्या दृष्टीने बघते, त्याचेच प्रतिबिंब चिनी धोरणी आणि शैक्षणिक समूहाच्या भारताबद्दलच्या समजात पडलेले आहे. हू जिंताओ यांच्या अध्यक्षपदाच्या दुसऱ्या कार्यकाळात आणि शी जिनपिंग यांच्या पहिल्या कार्यकाळात अमेरिकेबरोबरच्या संबंधांबद्दल चीनमध्ये आशादायक वातावरण होते. "जागतिक स्थैर्याचा नांगर आणि जागतिक शांततेला चालना देणारा" असा तो देश आहे, असे मत चीनमध्ये होते.[132] तत्कालीन अमेरिकी अध्यक्ष, बराक ओबामा यांच्याबरोबर २०१३ साली भेट झाल्यानंतर शी जिनपिंग यांनी सर्वंकष पद्धतीने एकमेकांच्या स्वारस्याचा विस्तार व्हावा, असे म्हटले होते.[133] नवीन जागतिक व्यवस्थेत, चीनच्या बरोबरीने अमेरिका, रशिया आणि युरोपियन युनियन या महासत्ता आहेत [134] आणि सगळ्यांबरोबर चीनचे उत्तम संबंध आहेत, अशी भावना तेव्हा होती. या महासत्तांबरोबर आपल्या देशाची स्थिती मजबूत आहे, असा आत्मविश्वास वाटल्यावर, भारताबरोबरचे द्वीपक्षीय संबंध "उत्तमपणे विकसित होण्याच्या मार्गावर" आहेत, असे चिनी नेतृत्व म्हणायला लागले.[135] संबंध सुधारण्याकरता चिनी ड्रॅगन आणि भारतीय हत्ती एका मंचावर येतील, असा विश्वासही त्याने प्रकट केला.[136] चीनच्या दृष्टीने दोन्ही देशांमध्ये जे धोरणात्मक आणि विकासासंबंधीचे स्वारस्याचे मुद्दे होते, त्यांच्यावरच चिनी नेतृत्वाने लक्ष केंद्रित केले. त्याच वेळी, भारताला वाटणाऱ्या द्वीपक्षीय चिंता मात्र "स्थानिक" होत्या आणि त्या भारताने सांभाळाव्यात, असे चीनला वाटत होते. सीमा भागात वाढता ताण किंवा इतर चिंतांबद्दल भारताने चर्चेचा रेटा नेला, तर चिनी नेते म्हणत, की या मुद्द्यांवर लक्ष केंद्रित केल्यामुळे उलट गुंतागुंत वाढत आहे; भारत चर्चेची सूत्र स्वत:कडे राखत धोरणात्मक विश्वासाला तडा पाडत आहे.[137] दोन्ही बाजूंनी "द्वीपक्षीय संबंधांमधल्या काही विशिष्ट मुद्द्यांना चीन-भारत संबंधांच्या दृष्टीकोनातून पहावे. त्या मुद्द्यांचे राजकारण करून, ते गुंतागुंतीचे करून चीन-भारत संबंधांच्या एकूण विकासामध्ये बाधा येईल असे करू नये", असे म्हणण्याचा मानभावीपणाही हे नेते करत.[138] उदा. लेखक आणि चीनचे परराष्ट्र मंत्री, वँग ली यांची भेट झाली, तेव्हा, "भारत विवेकाने संवेदनशील मुद्दे हाताळेल, अशी आशा आहे", असे म्हणत त्यांनी द्वीपक्षीय संबंध सुरळीत ठेवण्याची सगळी जबाबदारी दिल्लीवर टाकली.[139] त्याच वेळी, चीन-पाकिस्तान इकॉनॉमिक कॉरिडॉर किंवा बेल्ट ॲन्ड रोड इनिशिएटिव्ह असे भारताशी संबंधित चीनच्या स्वारस्याचे द्वी-पक्षीय मुद्दे चर्चेला आले, की हे नेते न चुकता असे म्हणत असत, की बीजिंगच्या हेतूंकडे योग्य पद्धतीने बघण्याची आवश्यकता आहे; ज्याचा अर्थ असा होता, की चीनच्या धोरणात्मक स्वारस्यांना भारताने स्वीकारले पाहिजे आणि त्याच्याशी जुळवून घेतले पाहिजे.

२०१८ नंतर चीनच्या लक्षात आले, की त्याच्या वाढीला अमेरिकेकडून आव्हान देण्यात येत आहे, तेव्हा मग घेराव, दबाव किंवा संघर्षामुळे जगात शांतता नाहीये, असे शी म्हणायला लागले.[140] अमेरिकेकडून येत असलेला धोरणात्मक दबाव आता चीनला जाणवायला लागला. भारताशीही त्याची वागणूक बदलली. अशांतता आणि परिवर्तनाचा नवीन कालखंड", असे शी यांनी याचे वर्णन केले.[141] अमेरिकेचे चीनप्रती असलेले हेतू आणि भारताचे वॉशिंग्टनशी असलेले संबंध यांबद्दल बीजिंगमध्ये चर्चा होऊ लागल्या. भारत एक स्वतंत्र, कोणाचेही प्रतिनिधित्व न करणारा देश आहे याची दखल न घेता, भारताची प्रत्येक कृतीचे मूल्यमापन, अमेरिकेशी तुलना करता, चीनच्या उद्दिष्टांना मदत करते का त्याच्या आड येते यावर केले जायला लागले. एका भाष्यकाराने या दोन संबंधांचे विश्लेषण या प्रमाणे केलेले आहे : "पश्चिमेला चीनबद्दल गैरसमज आहेत हा संदर्भ लक्षात घेऊन, त्याचा परिणाम न होता भारत-चीन संबंध विकसित होणे अवघड दिसते."[142] परराष्ट्र खात्याने प्रवक्ते, वँग वेनबिन म्हणाले, की ते आशा करतात, की भारत "स्वतंत्र परराष्ट्र धोरण" राबवेल.[143] चीनला भारताचे प्रतिनिधित्व मान्य नव्हते, हे अशा प्रकारच्या वक्तव्यांवरून स्पष्ट होते. भारताचे परराष्ट्र मंत्री, सुब्रमणियम जयशंकर म्हणाले होते, की "स्वातंत्र्य… हा आमचा सातत्यपूर्ण घटक आहे", याला हे प्रत्युत्तर देण्यात आले होते. त्याही पेक्षा महत्त्वाचे म्हणजे, अमेरिकी विमानांबरोबर भारताने अंदमान आणि निकोबार बेटं इथे नौदलाचा सराव केल्यानंतर हे विधान वेंग यांनी केले होते. भारत आणि अमेरिकी लष्करामध्ये अनेक मूलभूत करार होत आहेत. या करारांमुळे हे स्पष्ट होते, की या दोन देशांमध्ये युती झालेली आहे, असा दावा अलीकडच्या चिनी विश्लेषकांनी केला आहे [144] आणि त्यामुळे सत्तेचा तराजू परत एकदा अस्थिर झाला आहे आणि धोरणात्मक अविश्वासाचे वातावरण निर्माण झालेले आहे.[145] या संबंधांवर भाष्य करणारे एक मोठे अभ्यासक, ये हैलिन यांचे असे मत आहे की, चीनला हे कळून चुकले आहे, की फायदे मिळवण्यासाठी भारत अमेरिकेच्या दिशेने झुकेल आणि चीनची कोंडी करणे हे लक्ष्य असेल.[146]

चीनच्या भारत-धोरणाच्या अगदी अलीकडच्या टप्प्याबद्दल निष्कर्ष काढण्याआधी, २०१३ पासून प्रत्यक्ष ताबा रेषेवर (Line of Actual Control, LAC) वाढत चाललेला तणाव आणि आक्रमकपणा यांवर दृष्टीक्षेप टाकणे उचित ठरेल. सीमेवर सतत हालचाल सुरू असणारा हा या संबंधांमधला सर्वाधिक लांबीचा काळ आहे. अमेरिकेबरोबर धोरणात्मक संबंध भारत विकसित करत असतानाच हे होत आहे, या योगायोग नाही. अमेरिकेबरोबर असलेल्या भारताच्या संबंधांवर चीनचे बारकाईने लक्ष असते आणि त्या दोघांमध्ये असणाऱ्या समन्वयाची त्याला चिंता वाटते. चिनी अभ्यासकांचे लेख

आणि चीनकडून प्रसृत होणारी अधिकृत माहिती सतत सांगत राहतात, की अमेरिका चीन-विरोधी धोरण राबवत आहे, आणि भारताने अमेरिकेपासून लांब रहावे. चिनी अधिकारी आणि विद्वान यांच्या मुलाखती घेऊन त्याचे विश्लेषण करणारे केटिअन झँग यांच्या मते, भू-राजकीय परिणाम फारसे होणार नाहीत, याची काळजी घेत, LAC वर आक्रमण करून चीन भारताला धोक्याची जाणीव करून देत असतो.[147] या अभ्यासानुसार, चिनी विश्लेषण असे आहे, की दिल्लीला पाठिंबा देण्यासाठी वॉशिंग्टन मध्यस्थी करेल इतकी भारत आणि अमेरिकेदरम्यान सहकार्याची पातळी अजून वाढलेली नाहीये. अशी परिस्थिती असल्यामुळे, फारसे गंभीर परिणाम उद्युक्त न करता, LAC वर असलेली चीनची ताकद भारताला अस्वस्थ करण्यासाठी पुरेशी आहे. सीमा भागावर सुरू असलेल्या घटनांबद्दल आणि चीनच्या हेतूंबद्दल भारत कोड्यात पडला आहे. पण, दिल्ली आणि वॉशिंग्टनदरम्यान वाढत चाललेले धोरणात्मक संबंध आणि त्याच वेळी बीजिंग आणि दिल्लीमधले ढासळते संबंध यांचा परस्परसंबंध लावला, तर या लेखाचा मूळ पाया परत एकदा स्पष्ट होतो, की अमेरिका, रशिया आणि इतर सत्ता यांच्याबरोबर चीनचे संबंध कसे आहेत, त्यावर आधारित दृष्टीकोनातून चीन बहुतांश वेळेला भारताकडे बघतो.

भारत-चीन संबंधांच्या तीन टप्प्यांचे विश्लेषण केल्यानंतर चार निष्कर्ष निघतात. पहिला म्हणजे, भारताबद्दलचा दृष्टीकोन स्पष्ट असल्यामुळे चीनच्या धोरणात सातत्य आहे. भारत त्याचा समकक्ष नाही आणि त्यामुळे एकल सत्ता म्हणून बघण्याइतकी त्याची पात्रता नाही. दुसरा, महासत्तांमधल्या संबंधांच्या दृष्टीकोनातून, त्यातही चीन-अमेरिका दृष्टीकोनातून पाहिले, तरच भारत चीनसाठी महत्त्वाचा होतो. इतर सत्ता आपली कोंडी करतील आणि विनाश करतील या भयातून बीजिंग दिल्लीच्या प्रत्येक कृतीचे आणि परराष्ट्र धोरणाचे मूल्यमापन करतो. भारत एक स्वतंत्र देश आहे आणि त्याचे स्वत:चे काही प्राधान्यक्रम आहेत, आणि त्याच्या प्रतिनिधित्वाला थोडे किंवा अजिबातच महत्त्व दिले जात नाही. तिसरा म्हणजे, भारताकडून चीनच्या लघुदृष्टी अपेक्षा आहेत. चीनला वाटणाऱ्या चिंता जागतिक आहेत आणि त्यांवर ताबडतोब तोडगा काढायला हवा अशा दृष्टीने भारताने त्यांच्याकडे पहावे अशी चीनची अपेक्षा असते. पण, भारताचे जे काही चिंतांचे मुद्दे आहेत, ते मात्र स्थानिक आहेत आणि त्याने ते त्याच्या पद्धतीने सोडवावेत अशीही अपेक्षा चीन करतो. थोडक्यात, चीन त्याच्या चिंता अधिक वाढवत नाहीये यावरच भारताने समाधान मानावे, अशी त्याची अपेक्षा आहे. शेवटी, भारताच्या राजकीय यंत्रणेची रचना आणि दोन्ही देशांमध्ये असलेली सत्तेची विषमता त्यामुळे भारताच्या स्वारस्यांनाही सामावून घेईल अशा पद्धतीने परराष्ट्र धोरणाची आखणी करावी असे चिनी नेत्यांना वाटत नाही. त्यामुळे, भारताशी चीन कोणत्याही धोरणात्मक पद्धतीने नव्हे, तर केवळ डावपेचात्मक पद्धतीने वागतो. खूप काळ दुर्लक्ष केल्यानंतर, कधीतरी थोडा काळ चीनवर जेव्हा धोरणात्मक दबाव येतो, तेव्हा तो भारताला तटस्थतेकडे झुकवण्यासाठी आक्रमक डावपेच वापरतो. प्रश्न असा आहे, की चीनचे जे मूळ गृहितक आहे, ते वैध आहे का? नसेल, तर चीनकडून काही धोरणात्मक चुका होतील का?

चीनच्या भारत-धोरणाची तपासणी आणि भारतासाठी धोरणात्मक सुचवणी

२०२२ साली शिआओयु पी [148] आणि केटियान झँग [149] या दोन जणांनी केलेले अभ्यास आधारभूत ठेवून चीनच्या भारत-धोरणाच्या तपासाची सुरूवात करता येऊ शकते. शिआओयु पी म्हणतात, की सुरक्षा आणि सन्मान या मुद्द्यांवर आंतरराष्ट्रीय शत्रुत्व आणि संघर्षाला सुरुवात होते, आणि चीन आणि भारत या दोन्ही मुद्द्यांवर द्विधा परिस्थितीत होते. ते हेही म्हणतात, की सत्तेचा असमतोल असल्यामुळे भारताच्या चिंतेच्या मुद्द्यांना चीन संवेदनशीलपणे हाताळत नाही. त्यांचे हे दोन्ही मुद्दे योग्य आहेत. पण त्यातून असा निष्कर्ष काढणे बरोबर होणार नाही, की चीन सन्मानासाठी स्पर्धा करत नाही. उलट, स्वत:ला भारतापेक्षा वरचढ समजत असूनही आणि भारताला कमी दर्जा देऊनही, त्याच्या भू-राजकीय स्थितीमुळे आणि त्याच्या पाश्चिमात्य देशांशी सहज जुळणाऱ्या लोकशाही यंत्रणेमुळे, चीनला भारताबद्दल कायमच संशय वाटत आलेला आहे. भारताबरोबर सन्मानासाठी लढणे व्यर्थ आहे, अशी समजूत चीनचे धोरण (तसा उद्देश नसूनही) करून देते. शिआओयु पी म्हणतात, की वस्तूस्थिती तशी नाही. न्युक्लियर सप्लाइज ग्रूप आणि यूएन सेक्युरिटी काउन्सिल इथे चीनने भारताला सदस्यत्व मिळू देण्यासाठी चीनने नकार दिलेला असला, तरी हा काही संपूर्ण बंदीचा प्रकार नसून, हे मुद्दे अतिशय गुंतागुंतीचे असल्याने चीनला त्यांवर अधिक विचार करण्यासाठी वेळ हवा असेल, असा अंदाज ते व्यक्त करतात. पण अलीकडच्या काळात, यूएन सेक्युरिटी काउन्सिलच्या १२६७ समितीने तयार केलेल्या संभाव्य दहशतवाद्यांच्या यादीलादेखील बीजिंगने अडथळा निर्माण केला. ज्यातून काहीच निष्पन्न होणार नाही असे खेळ खेळण्यातच चीनला रस आहे, असे यातून परत एकदा प्रतीत होते.[150]

शिआओयु पी असेही म्हणतात, की ऐतिहासिक आठवणी आणि स्थानिक राजकारणामुळे चीनला भारताबद्दल संशय वाटतो, त्यापेक्षा अधिक नकारात्मक प्रमाणात आणि स्पर्धकाच्या नजरेतून भारत चीनकडे बघतो. या लेखाच्या आधीच्या भागांमध्ये केलेल्य विश्लेषणातून ही चुकीची समजूत खोडून काढलेली आहे. चीनच्या बाजूनेही त्यांचा स्वत:चा इतिहास आणि स्थानिक राजकारण यांमुळे त्यांच्या भारताबद्दलच्या दृष्टीकोनावर आणि भारत-चीन संबंधांवर प्रभाव पडलेला आहेच. १९६२ चे भारताबरोबरचे युद्ध ही हक्काची लढाई होती, हे कथन CCP ने सुरूच ठेवलेले आहे. त्यामुळे देशावरच एक मानसिक दबाव ठेवण्यात ते यशस्वी झाले आहेत. पक्ष त्यांच्या सीमेचे रक्षण करण्यासाठी कटीबद्ध आहे, असा संदेशही चिनी जनतेला देण्यात तो याद्वारे यशस्वी होतो. जगाला चीनचे हक्काचे स्थान दाखवून देण्यात CCP यशस्वी झाली आहे, या त्याच्या दाव्यालाही यामुळे पुष्टी मिळते आणि सत्ताधारी पक्ष म्हणून त्याची वैधताही सिद्ध होत राहते. त्यामुळे, मोठेपणाचा मान मिळवण्याची सुप्त प्रेरणा बाळगत यथास्थिती बदलण्याची इच्छा ठेवणे, हा मुद्दा चीन आणि भारत, दोघांनाही समान लागू आहे.

LAC लगत चीनच्या ज्या लष्करी हालचाली होतात, त्यामागच्या तर्कांचा अभ्यास केल्यावर, केटियान झँग असे मत मांडतात, की चिनी वागणूक खर्च-फायदा यांच्या हिशोबाप्रमाणे बदलते. भारतावर आक्रमण करत राहण्याची भू-राजकीय किंमत तशी कमी आहे या त्यांच्या मुद्द्याशी मीही सहमत आहे. याच कारणामुळे चीनने अशा प्रकारच्या लष्करी आक्रमणाचे हत्यार वारंवार वापरले आहे. पण, २०२० नंतरही चीनच्या आक्रमक डावपेचांना प्रत्युत्तर देताना भारताच्या वागणुकीत फरक पडलेला नाही, या त्यांनी काढलेल्या निष्कर्षाची आणखी छाननी करणे आवश्यक आहे. चिनी विद्वानांच्या मुलाखती आणि अर्ध-अधिकृत स्रोतांवर त्यांची विचारधारा आधारित आहे. त्या विचारधारेनुसार, अमेरिका या एकमेव सत्तेला आग्नेय आशियात स्वारस्य आणि क्षमता असून भारत कधीही अधिकृतपणे तिचा सहयोगी होणार नाही. त्यांना असेही वाटते, की भारत-चीन संघर्षात अमेरिका कधीही लष्करी सहयोग देत थेट सहभागी होणार नाही, कारण ते ओझे तिला सहन करता येणार नाही. चीनमध्ये अशीही एक विचारधारा आहे, की भारत निम्न स्थान स्वीकारायला उत्सुक नाही, कारण त्या देशात फार पूर्वीपासून स्वतंत्र परराष्ट्र धोरण राबवण्याची पद्धत आहे. शेवटी झँग लिहितात, की "अमेरिका आणि भारत एकत्र आले, तर चीन-भारत सीमावादात चीन वाढीव लष्करी ताकद वापरण्याचा धोका पतकरेल; त्यामुळे ते युती करणार नाहीत, हे चीनचे मत QUAD (क्वाड) मुळे बदलले नाहीये."[151] कधीतरी भविष्यात कदाचित अशी युती होईल, ही शक्यताही झँग मांडतात, पण ती शक्यता फारच कमी आहे, असेही त्यांनी गृहित धरले आहे. त्या त्यामुळे असा निष्कर्ष मांडतात, की चीन भविष्यकाळातही जे आक्रमक डावपेच लढवेल, त्यांमुळे फार गंभीर भू-राजकीय परिणाम होणार नाहीत.

भारत-अमेरिका संबंधांचे पर्यवसान युतीत होणार नाही, हे चिनी नेतृत्वाचे गृहितक योग्य असले, तरी लडाखमध्ये झालेल्या लष्करी संघर्षानंतर चीन काही संभाव्य धोरणात्मक चुका करेल का याचा तपास घेणे उचित ठरेल. दोन चिनी गृहितके- लहान प्रमाणावर आक्रमण करत राहिले, तर भारत त्याला मोठ्या प्रमाणावर लष्करी प्रत्युत्तर देणार नाही, आणि आक्रमण करणाऱ्याच्या विरोधात जाऊन भारत युती करणार नाही – २०२० नंतरच्या भारतीय धोरणात्मक विचारधारेत बदल झाले आहेत. ही गृहितके आता या बदललेल्या विचारधारेबरोबर तपासली जायला हवीत.

पहिले म्हणजे, चीन हा शत्रू आहे का भागीदार, याबद्दल निर्णय घेणारे आणि धोरणकर्ते यांमध्ये अस्पष्टता होती; तिची जागा आता धोरणात्मक स्पष्टतेने घेतलेली आहे. चीनची वागणूक शत्रुत्वाची आहे आणि त्याला संशयाचा फायदा देण्याची फार कमी जणांची तयारी आहे. गलवान घटनेनंतर राष्ट्रीय पातळीवर चीनबद्दलचे जनतेचे मत बदलले आहे.

दुसरे म्हणजे, धोरणी संयम बाळगण्याच्या कल्पना बदलल्या आहेत. राजकीय पातळीवर धोका पतकरण्याची तयारी निर्माण झालेली आहे. त्याचमुळे, ऑगस्ट, २०२२ मध्ये रेझांग ला/ रेचिन ला इथे स्नो लेपर्डची कारवाई करण्यात आली. भारताने मुद्दामच हा मुद्दा लावून धरला आणि वाढवला, ज्याची चीनने अपेक्षा केली नव्हती. त्यामुळे, LAC वर लहान प्रमाणात आक्रमणे करत राहिलो, तरी त्याचा लगेच परिणाम होणार नाही, कारण भारत धोका पतकरायला तयार नसतो, हे चिनी गृहितक आता वैध असेलच असे नाही.

तिसरे म्हणजे, भविष्यकाळातही चीनच्या लष्करी आक्रमणांना भारताचे प्रत्युत्तर कायमच कमी प्रमाणावर असेल या चिनी विद्वानांच्या कल्पनेचीही फेरतपासणी व्हायला हवी. LAC लगत सशस्त्र सह-अस्तित्वाची परिस्थिती असेल असे भारताला अपेक्षित आहे. त्यासाठी लष्करी क्षमता वाढवण्याची

त्याची तयारी आहे आणि त्यासाठी तो वचनबद्धही आहे. भारताच्या सद्य क्षमतेवर त्याच्या भविष्यकाळातल्या प्रत्युत्तराचा आणि वागणुकीचा अंदाज बांधणे योग्य होणार नाही.

चौथे म्हणजे, चीनविरोधात भू-राजकीय परिणाम वाढतील. जिच्यामुळे भारत बंधनात अडकलेला होता, ती कोणाबरोबरही संलग्नता न ठेवण्याची भारतीय विचारसरणी आता मागे पडली आहे आणि पश्चिमेबरोबर खोलवर संबंध विकसित करण्यातले सगळे अडथळे दूर झाले आहेत. अमेरिकेबरोबर करार किंवा युती करण्यासाठी दिल्ली पुढाकार घेणार नाही, हे सत्य असले, तरी चीनला किंमत मोजावी लागेल अशा इतर पद्धतींचा अवलंबही करता येऊ शकतो. विशेषत: चीनला जगाच्या केंद्रस्थानी पोचण्याची इच्छा असताना, हिंद महासागरात असलेले स्वत:चे भू-धोरणात्मक महत्त्वाचे स्थान वापरण्याची भारताची क्षमता आणि किनारी राज्यांवर त्याचा असलेला प्रभाव, यांमुळे चीनचे धोरणात्मक वातावरण गुंतागुंतीचे होऊ शकते. ऑगस्ट, २०२२ मध्ये श्रीलंकेच्या बंदरावर तैनात असलेल्या चिनी हेरगिरी करणाऱ्या जहाजाच्या प्रसंगानंतर हा मुद्दा अधोरेखित होतो.[152] येत्या दशकात भारताची अर्थव्यवस्था जशी विस्तारेल, त्याच प्रमाणात त्याची आर्थिक भुर्दंड करण्याची क्षमताही वाढेल. त्यामुळे, चीनला केवळ LACच्या संदर्भाने मोजव्या लागणारी भू-राजकीय परिणामांच्या किंमतीचाच नाही, तर हिंद-प्रशांत प्रदेशात असलेल्या त्याच्या व्यापक महत्त्वाकांक्षांच्या परिणामांचाही विचार करावा लागेल.

पाचवे म्हणजे, चीनचे असे गृहितक आहे, की दोन देशांमधल्या आर्थिक असमानतेमुळे भू-राजकीय विरोध मर्यादित राहील. चिनी बाजारपेठेची भारताला गरज आहे, असे भाकीत चीनने केले आहे. भारताच्या अर्थव्यवस्थेच्या वाढीची गती चीनच्या अर्थव्यवस्थेच्या गतीपेक्षा कमी असेल आणि चीनकडून होणाऱ्या आयातीवरचे भारताचे अवलंबत्व कमी होणार नाही, या गृहितकाच्या आधारवर हे भाकीत केलेले आहे. हे गृहितक पूर्णपणे स्वीकारता येणार नाही, कारण भारताच्या वाढीचा वेग चीनपेक्षा अधिक असेल, असे सुचवणारे अनेक घटक आहेत. शिवाय, विलगीकरणाचे अंशत: धोरण सरकारही राबवू शकेल. भारताच्या आर्थिक विकासाचा व्यापक दृष्टीकोन चीनने घेणे गरजेचे आहे. अमेरिका ही जगातली सगळ्यात मोठी अर्थव्यवस्था आहे. चीनला त्या स्थानावर जायचे असेल, तर त्याला भारतीय बाजारपेठेची गरज आहे.

अंतिमत:, चीनने हे स्वीकारले आहे, की २०१८ पासून भारताने क्वाड आणि जे इतर बहुपातळीय संबंध विकसित केलेले आहेत, ते त्यांच्या परराष्ट्र मंत्री, वँग यी यांच्या टिप्पणीप्रमाणे 'समुद्रावरचा फेस' नाहीयेत.[153] क्वाडमुळे कदाचित युती अस्तित्वात येणार नाही, पण भारताचे भविष्यकालीन परराष्ट्र किंवा राष्ट्रीय सुरक्षा धोरण हे त्याच्या भूतकाळाच्या कामगिरीवर आधारित नसेल किंवा ते गृहितही धरता येणार नाही, याचे संकेत ठोसपणे देण्यासाठी हे उचललेले पाऊल महत्त्वाचे ठरते.

त्यामुळे असे मांडता येईल, की चीनने नव्याने मूल्यमापन करून भारताबरोबरच्या भविष्यकालीन संबंधांची दिशा ठरवावी आणि त्यानुसार धोरणात्मक बदल करावेत. सद्य काळात भारताकडून ताबडतोब काही धोका संभवत नाही असे तो समजत असला,[154] तरी त्याने असे समजायचे कारण नाही, की भारताला जागतिक आणि स्थानिक मुद्द्यांवर प्रतिनिधित्व नाही किंवा त्याला समतुल्य आदर देण्याची आवश्यकता नाही. हे संबंध निष्फळ होऊ नयेत, यासाठी प्रयत्न करण्याची जबाबदारी, मोठी सत्ता या नात्याने चीनचीच आहे.

धोरण शिफारसी

या परिस्थितीत चीनने त्याचे भारत-धोरण बदलावे याकरता भारत काय करू शकतो? भारताने एक लक्षात घ्यायला हवे, की चीनचे भारताबद्दलचे जे मत आहे, ते पक्ष-राज्य यंत्रणेतच भिनवलेले आहे. स्वत:ला श्रेष्ठ समजण्याकडे चीनचा कल असतो आणि भारताच्या खऱ्या उद्दिष्टांबाबत त्याला पहिल्यापासूनच कमालीचा संशय आहे. त्यामुळे धोरणात्मक स्पर्धा चालूच राहील हे वास्तव दिल्लीने स्वीकारावे. भारत-चीन संबंधांमध्ये या स्पर्धेचाच मोठा भाग असेल. जोपर्यंत सत्तेचा समतोल बदलत नाही, तोपर्यंत या परिस्थितीत बदल होण्याची अपेक्षा भारताने ठेवू नये. जेव्हा भारताची अर्थव्यवस्था उच्च पातळीवर पोचेल, अनेक स्तरांवरून त्याची मुत्सद्देगिरी विकसित होईल आणि त्याच्या लष्करी आणि तांत्रिक क्षमता फार मोठ्या प्रमाणात वाढतील तेव्हाच हे होऊ शकेल. हे सगळे होण्याची सुरुवात झालेली आहे असे संकेत आहेत, पण तरी आणखी एका दशकाचा कालवधी

लागेल. हे दशक अनेक आव्हानांचे असेल अशी शक्यता आहे कारण या काळात असमान सत्ता आणि सुरक्षा आणि सन्मानाच्या पेचातून मार्ग काढण्यासाठी चीन करत असलेले आक्रमक असलेले आणि नसलेले प्रयत्न यांचा सामना भारताला करावा लागेल.

या परिस्थितीत, भारताने अधिक विश्वासार्ह पद्धतीने आणि पारदर्शकपणे संकेत देणे फार महत्त्वाचे आहे. भारताच्या नेतृत्वाने जोरकसपणे केलेल्या भारताच्या द्वीपक्षीय चिंतांबद्दलची (सीमा प्रश्न आणि LAC बद्दलचा वाद यांच्यासहित) विधाने आणि जोपर्यंत चीन या चिंतांवर सकारात्मक कारवाई करत नाही तोपर्यंत हे संबंध ताणलेलेच राहतील असे केलेले प्रतिपादन यांमुळे सुरूवात तर झालेली आहे. भारताने सातत्याने असे इशारे देत राहणे गरजेचे आहे. यांमुळे चीनने लगेच काही बदल करेल, असेही नाही, पण त्याच्याबरोबर व्यवहार करताना भारताचा नवा निश्चय काय आहे, हे दर वेळेला स्पष्ट होत जाईल. भारतीय लष्करानेही LAC लगत तयारीची मोठी क्षमता दाखवून दिलेली आहे. पण, चीनला प्रतिबंध करण्यासाठी केवळ लष्करी सज्जता पुरेशी नाही. बीजिंग तिबेटमध्ये तंत्रज्ञान-आधारित लष्करी यंत्रणा कार्यान्वित करत आहे. त्याला प्रत्युत्तर देण्यासाठी जोवर भारत आपली क्षमता मोठ्या प्रमाणावर वाढवत नाही, तोवर चीनला रोखता येणार नाही. याच बरोबर, खर्च-फायदा यांच्या काळजीपूर्वक आकडेमोडीनंतर मुत्सद्दी, लष्करी आणि वित्तीय प्रयत्नांमध्ये समन्वय असणे अनिवार्य आहे असे लक्षात आलेले आहे. यासाठी सर्व सरकारी यंत्रणांचा दृष्टीकोन बदलणे आवश्यक आहे, आजपर्यंत हे प्रयत्न तोकडे पडलेले आहेत.

गलवान प्रसंगानंतर हे समजलेले आहे, की भारताला आशा होती, ते प्रतिबंधात्मक उपाय, आणि शांततेचे प्रयत्न यांमुळे चीनला रोखता येणार नाही. चीनला असे वाटते, की LAC वर त्याच्याकडे लष्करी वर्चस्व आहे. नजीकच्या काळात तिथे लष्करी असमतोल होण्याची शक्यता गृहित धरून भारताचे सर्वोच्च पातळीवरून जोखीम व्यवस्थापनेसाठी प्राधान्य द्यायला हवे. शांतता आणि सलोखा राखण्यापेक्षा हे थोडे वेगळे असते. जोखीम व्यवस्थापनात प्रत्यक्ष भूमीवरून, डावपेचात्मक पातळीवरून लक्ष हटवून राजकीय-धोरणात्मक पातळीवर ते केंद्रित केले जाते. या पातळीवर संवाद झाला, तर अवांछनीय पातळीपर्यंत जाण्याआधीच धोक्याची पातळी कमी केली जाऊ शकते.

त्यामुळे, नोव्हेंबर, २०१९ पासून खंडित झालेला राजकीय पातळीवरचा संवाद परत सुरू होणे आवश्यक आहे. आशियातले दोन अण्वस्त्रधारी, शेजारी देश त्यांच्या संबंधाच्या स्थितीबद्दल एकमेकांशी संवाद साधत नाहीत हे असमर्थनीय आहे. चीन आडमुठेपणामुळे आपल्या खोडसाळ कृती थांबवून LAC वर निर्माण झालेला पेच सोडवण्याचा प्रयत्न करत नसला, तरीही लवकरात लवकर संवाद सुरू होणे गरजेचे आहे. दोन्ही देशांना या बाबतीत पुढाकार घेणे अवघड असले, तरी जोखीम कमी करायची असेल तर हे अनिवार्य आहे. हे याच दशकात करायला हवे आहे कारण आत्ताच त्यांच्यामधले धोरणात्मक शत्रुत्वदेखील वाढण्याची शक्यता आहे.

एकमेकांच्या उद्देशांचा आदर करण्यासाठी आणि संघर्ष कमी करण्यासाठी दोन्ही देशांनी तीन मुद्द्यांच्या आधारावर एकमेकांसमोर यावे, असे चीनमध्ये केले गेलेले सार्वजनिक आणि खाजगी संभाषण सुचवते. धोरणात्मक पातळीवर संवाद सुरू ठेवणे, विकासाची उद्दिष्टे एकमेकांशी संलग्न ठेवणे आणि तीव्रता किंवा पातळी वाढण्याआधीच वाद सोडवणे हे ते तीन मुद्दे आहेत.[155] ही उद्दिष्ट स्तुत्यच आहेत, पण चीनने ती एकाच दिशेने नेहेमीच नेलेली आहेत. भारताच्या स्वारस्यांच्या मुद्द्यांची पदावनती धोरणात्मकदृष्ट्या महत्त्वाच्या नसलेल्या श्रेणीत केल्यामुळे दोन्ही बाजूंनी होणारा संवाद अवघड होतो आणि गैरसमज वाढतात. जागतिक प्रभाव टाकेल इतका भारत मोठा नाही या चीनच्या दृष्टीकोनामुळे समस्येची सुरूवात होते. धोरणात्मक पातळीवरच्या संवादाची व्याप्ती वाढवून आणि विकासाची समान उद्दिष्ट हळूहळू एकसारखी करून संवादासाठी समान पातळी आणि उद्दिष्ट निर्माण करता येईल.

चिनी नेतृत्वाने केलेल्या गेल्या एका दशकातल्या विधानांचे नीट निरिक्षण केले, तर जागतिक सत्तेच्या दृष्टीकोनातून त्यांनी भारताला एका मोठ्या सत्तेचा मान कधीही दिलेला नाही, त्यांच्या दृष्टीने फक्त आशिया-प्रशांत संदर्भाने भारत एक मोठी सत्ता आहे. चीनच्या स्टेट काउन्सिलने आशिया-प्रशांत प्रदेशातल्या चीनच्या धोरणाबद्दल २०१७ साली काही कागदपत्र तयार केली. त्यानुसार, या प्रदेशात अनेक शक्यता लपलेल्या आहेत आणि त्यामुळे चीनने भारत, जपान, रशिया आणि अमेरिका या महत्त्वाच्या सत्तांबरोबर परस्पर राजनैतिक विश्वासाचे वातावरण तयार करावे असे त्यात लिहिलेले आहे. पारिभाषिक नामकरणाचा अडथळा न आणता आशिया-प्रशांत / हिंद-प्रशांत प्रदेशाला केंद्रस्थानी ठेवून द्वीपक्षीय धोरणात्मक

संवादाची शक्यता लक्षात घेता येऊ शकते. त्यासाठी दोन्ही बाजूंना काही तडजोडी कराव्या लागतील. भारताला हे स्वीकारावे लागेल, की जागतिक पातळीवर भारताला समकक्ष मानावे यासाठी चीनचे मन वळवावे, इतकी त्याची राष्ट्रीय ताकद अजून वाढलेली नाही. चीनला हे स्वीकारावे लागेल, की आशिया-प्रशांत / हिंद-प्रशांत प्रदेशात सत्तेचा त्रिकोण वेगळा आहे, आणि रशिया त्याचा भाग नाही. या त्रिकोणाच्या सगळ्यात बलशाली बाजूला आहे अमेरिका आणि तिचे दोस्त देश, दुसऱ्या बाजूला आहे चीन आणि तिसऱ्या बाजूला भारत आहे. नजीकच्या भविष्यकाळात रशियासहित इतर कोणताही देश अथवा देशांचा समूह, आग्नेय आशियातल्या देशांचा समूह किंवा गल्फ कॉर्पोरेशन काउन्सिल यांना यापैकी एकाही बाजूच्या देशाचे वित्तीय बल आणि लष्करी क्षमता यांच्या एकत्रित ताकदीला मागे टाकता येणार नाही.

हिंद-प्रशांत प्रदेश पुढच्या येणाऱ्या अनेक दशकांसाठी जगाच्या भू-वित्तीय केंद्रस्थानी असणार आहे. चीनची समृद्धी आणि त्याचे भविष्यातले जागतिक स्थान या प्रदेशाशी अंगभूतपणे जोडलेले आहे. त्यामुळे, स्वत:ची जगाबद्दलची दृष्टी बदलून, हिंद-प्रशांत प्रदेशात सत्तेची वेगळी समीकरणे आहेत हे मान्य करून आणि या स्थानिक संदर्भाने भारताला एका आवश्यक संवादकाचे स्थान देऊन त्या प्रतिष्ठेने वागवणे हे बीजिंगच्या दृष्टीने शहाणपणाचे असेल. २०२० च्या पूर्व-लडाख संघर्षानंतर मार्च २०२२ मध्ये प्रथमच चीनचे परराष्ट्र मंत्री वँग यी भारतभेटीला आले होते. त्यावेळी, राष्ट्रीय सुरक्षा समितीचे प्रमुख, अजित डोवाल यांना त्यांनी सांगितले, की "या प्रदेशातल्या भारताच्या पारंपरिक स्थानाचा आदर चीन करतो" आणि आग्नेय आशियात "चीन अधिक भारत समीकरणा"च्या नवनवीन शक्यतांचा विचार करायलाही चीन तयार आहे.[156] भूतकाळात, ही अशी विधाने केवळ बोलण्यापुरती केली जात होती. ते बाजूला ठेवले, तरी भारताला स्थानिक प्रदेशातल्या सत्तेचा दर्जा दिल्यामुळे चीनकडून धोरणात्मक संवादाची अशा पद्धतीने सुरू होऊ शकेल जेणेकरून जोखीम व्यवस्थापन आणि एकमेकांच्या विकासाच्या उद्दिष्टांचा योग्य मान राखला जाऊ शकेल. त्यामुळे, अशीही परिस्थिती निर्माण होऊ शकेल जिथे स्पर्धेतून काहीही निष्पन्न होणार नाही, असे दोन्ही देशांना वाटणार नाही. कारण, हिंद महासागराच्या उत्तर भागात भारताला राजनैतिक आणि भौगोलिक वर्चस्व आहे आणि त्यामुळे हिंद-प्रशांत प्रदेशातही दोघांमध्ये सत्तेची असमानता जागतिक पातळीपेक्षा कमी आहे.

तात्पर्य

या लेखाचे असे प्रतिपादन आहे की, स्थापना झाल्यापासून पीपल्स रिपब्लिक ऑफ चायनाने अमेरिका आणि रशिया या महासत्तांबरोबरच्या संबंधांपेक्षा भारताबरोबरच्या संबंधांना दुय्यम दर्जा दिलेला आहे. या धोरणात्मक त्रिकोणात येणाऱ्या भरती आणि ओहोटीचा परिणाम भारत-चीन संबंधांवर होत राहिला आहे. जागतिक पटलावरून पाहता, सुरक्षा आणि सन्मान या कसोट्यांवर चीनला भारत एक असमान आणि कनिष्ठ स्पर्धक वाटत आलेला असल्यामुळे, चीन त्याच पद्धतीची वागणूक भारताशी ठेवतो. त्यामुळे द्वीपक्षीय दृष्टीकोनातून तो या संबंधांना महत्त्व देत नाही. हे बदलण्यासाठी, भारताने संवाद सुरू ठेवून या द्वीपक्षीय संबंधांचे महत्त्व चीनवर ठसवत राहायला हवे आणि हिंद-प्रशांत प्रदेशाच्या स्थानिक संदर्भाने त्यांच्यातल्या ताकदीची समीकरणेही चीनला पटवून द्यायला हवीत. शिवाय, उच्च राजनैतिक-धोरणात्मक पातळीवरून त्याने जोखीमेचे व्यवस्थापनही हाती घ्यायला हवे. भारत आपल्या लष्करी सामर्थ्यामध्ये वाढ करत आहे आणि अनेक दिशांनी मुत्सद्देगिरी करून संबंध बळकट करत आहे. हे चालू ठेवण्यासाठी या दोन्ही प्रयत्नांना पुरेशी संसाधने उपलब्ध करून दिली पाहिजेत. इतर देशांबरोबर असलेल्या चांगल्या संबंधांचा फायदा घेऊन आणि देशाच्या आर्थिक वाढीला प्राधान्य देऊन ही प्रक्रिया सातत्याने पुढची पाच ते दहा वर्षे सुरू राहिली पाहिजे. त्यामुळे चीनलाही त्याच्या भारत-धोरणाचा पुनर्विचार करण्यासाठी आणि भारताच्या चिंतेच्या मुद्द्यांवर बोलण्यासाठी पुरेशी कारणे मिळतील. हिंद महासागराच्या उत्तर भागात वाढत्या चीन अस्तित्वाला रोखण्यासाठी आणि त्याच्यावर प्रभाव टाकण्यासाठी भारताची स्वत:ची क्षमता विस्तारायला हवी आणि इतर देशांबरोबर त्याचा सहयोग सातत्याने वाढला पाहिजे. शिवाय, या मुद्द्यावर योग्य धोरणात्मक बाजू घ्यावी यासाठी चीनलाही सतत प्रोत्साहन दिले पाहिजे. ही पद्धती यशस्वी होईलच, याची कोणतीही खातरी नाही, पण यात असलेले धोके बघता, प्रयत्न करून बघायला काहीच हरकत नाही. दोघांचेही समाधान होईल अशा दिशेने चीनचे भारत-धोरण नेण्यासाठी सतत संवाद सुरू ठेवत असताना भारताने थोड्या अवघड काळाला तोंड देण्याचीही तयारी ठेवायला हवी.

लेखकाविषयी

विजय गोखले हे कार्नेजी इंडियाचे नॉन रेसिडेंट सिनियर फेलो आहेत आणि भारताचे भूतपूर्व परराष्ट्र सचिव (२०१८-२०२०) आहेत. या जबाबदारीआधी, ते २०१० ते २०१३ या काळात भारताचे मलेशियामधले हाय कमिशनर होते, २०१३ ते २०१६ या काळात ते जर्मनीतले राजदूत होते आणि २०१६ ते २०१७ या काळात चीनमधले राजदूत होते. इन्डो-पॅसिफिक प्रदेशाशी निगडित असलेल्या विषयांवर, त्यातही विशेषकरून चिनी राजकारण आणि मुत्सद्देगिरी यावर त्यांनी विस्तृत काम केलेले आहे. परराष्ट्र सेवेतून निवृत्ती स्वीकारल्यानंतर न्यू यॉर्क टाइम्स, हिंदू आणि इंडियन एक्स्प्रेससारख्या वृत्तपत्रांमधून त्यांनी स्तंभ लिहून आपल्या मतांची मांडणी केलेली आहे.

संदर्भ

1. Zhang, Ketian. “Explaining Chinese Military Coercion in Sino-Indian Border Disputes.” *Journal of Contemporary China*, (June 16, 2022): 1–18. https://doi.org/10.1080/10670564.2022.2090081.
2. Pu, Xiaoyu. “The Status Dilemma in World Politics: An Anatomy of the China–India Asymmetrical Rivalry.” *The Chinese Journal of International Politics* 15, no. 3 (September 1, 2022): 227–45. https://doi.org/10.1093/cjip/poac015.
3. Zedong, Mao. 1938. “On the New Stage.” *In Collected Works of Mao Tse-tung* (1917-1949). Vol. 6. 9 vols. 129-189. United States: Joint Publication Research Service.
4. Zedong, Mao. 1942. “Celebrating the 24th Anniversary of the Red Army.” In Collected Works of Mao Tse-tung (1917-1949). Vol. 8. 9 vols. 111. United States: Joint Publication Research Service.
5. Zedong, Mao. 1943. “Speech at a Cadres Soiree in Yenan in Celebration of the October Revolution Anniversary.” *In Collected Works of Mao Tse-tung* (1917-1949). Vol. 9. 9 vols. 151. United States: Joint Publication Research Service.
6. Zedong, Mao. “On Coalition Government.” Selected Works of Mao Tse-tung, April 24, 1945. https://www. marxists.org/reference/archive/mao/selected-works/volume-3/mswv3_25.htm.
7. Enlai, Zhou. 1946. “The Past Year’s Negotiations and the Prospects.” In Selected Works of Zhou Enlai. Vol. 1. 2 vols. 280-292. Beijing: Foreign Languages Press.
8. Zedong, Mao. “Revolutionary Forces of the World Unite, Fight Against Imperialist Aggression!” Selected Works of Mao Tse-tung, November 1948. https://www.marxists.org/reference/archive/mao/selected-works/ volume-4/mswv4_44.htm.
9. Enlai, Zhou. 1949. “Report on Problems Concerning the Peace Talks.” *In Selected Works of Zhou Enlai*. Vol. 1. 2 vols. 352-364. Beijing: Foreign Languages Press.
10. Mao, Zedong. “Mao Zedong, ‘On the People’s Democratic Dictatorship: In Commemoration of the Twenty-eighth Anniversary of the Communist Party of China,’” June 30, 1949. Translation from Selected Works of Mao Tse-tung, Vol. 4 (Peking: Foreign Languages Press, 1961), 411-423. History and Public Policy Program Digital Archive. https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/119300.
11. Nehru, Jawaharlal. *A Bunch of Old Letters: Written Mostly to Jawaharlal Nehru and Some Written by Him.* (Jawaharlal Nehru Memorial Fund. 1988). 385-386. http://archive.org/details/bunchofoldletter00nehr.
12. Samarani, Guido. “Shaping the Future of Asia: Chiang Kai-Shek, Nehru and China-India Relations During the Second World War Period.” *Working Papers in Contemporary Asian Studies*, 2005. https://www.lunduniversity.lu.se/lup/publication/4a2cb270-f70e-41fb-88bf-a686976524d8.
13. झेडॉंग माओ, १९४२. “इसेन्शअिल पॉइंट्स ऑफ स्पीच ऑन सेकंड इंपरिअिलस्टि वॉर”. कलेक्टेड वर्क्स ऑफ माओ त्से तुंग (१९१७-१९४९) खंड ७.९ खंड १४-२४. युनायटेड स्टेट्स : जॉइंट पब्लकिेशन रसिर्च सर्व्हसि. एप्रलि, १९४५ मध्ये माओने भारताच्या भूमकिेबाबत केलेली ही कदाचति एकमेव सकारात्मक टप्पिणी होती, जेव्हा तो म्हणाला होता : “भारताला स्वातंत्र्य मळिेल अशी आम्ही आशा करतो. कारण, स्वतंत्र आणि लोकशाही शासन असणारा भारत, ही गरज केवळ भारतीय जनतेचीच नाही, तर जागतकि शांततेचीही ती गरज आहे. पहा झेडॉंग माओ. “ऑन कोऍलशिन गव्हर्नमेंट”. सलिेक्टेड वर्क्स ऑफ माओ त्से-तुंग, एप्रलि २४, १९४५
14. Snow, Edgar. “Interviews With Mao Tse-Tung by Edgar Snow.” Interviews with Mao Tse-tung, 1936. https://www.marxists.org/reference/archive/mao/works/1936/11/x01.htm.
15. China. Foreign Ministry. “Report from the Chinese Foreign Ministry, ‘The Asian-African Conference.’” Note, April 1, 1955. PRC FMA 207-00086-03, 14-19. Obtained by Amitav Acharya and translated by Yang Shanhou. History and Public Policy Program Digital Archive. https://digitalarchive.wilsoncenter.org/ document/112893.
16. Doc. 0751, Chinese Version of the talks between Nehru and Mao Tse-Tung, Minutes of Mao Tse-tung’s Second Meeting with Nehru, Peking, October 23, 1954, Yinantan, Zhongnanhai, source: Chinese Foreign Ministry PRC FMA 204-00007-15(1). India-China Relations 1947-2000 - A Documentary Study. Vol 2. 5 vols. Ed. A.S. Bhasin. (New Delhi: Geetika Publishers. 2018). 1305-1306.
17. Zedong, Mao. 1943. “Comrade Mao Tse-tung Sums Up at 1 July Cadres Soiree the Heroic Struggle of 22 Years.” *In Collected Works of Mao Tse-tung (1917-1949)*. Vol. 9. 9 vols. 140-145. United States: Joint Publication Research Service.

18. Pan Jingguo, Literature Research Office of the CPC Central Committee, Contemporary History Studies, Chinese Lib. Clas. No. D829-351; Doc ID Code: A 1005 4952(2008) 01-0097-09. नेहरू ने आधिकारिक चीनी मीडिया में इस तरह की आलोचना को "एक विजयी क्रांति का उत्साह" कहकर खारिज़ कर दिया। See Doc. 0133, Letter from Prime Minister to Indonesian President, December 22, 1949. India-China Relations 1947-2000 - A Documentary Study. Vol 1. 5 vols. Ed. A.S. Bhasin. (New Delhi: Geetika Publishers. 2018), pp. 206-208.

19. Doc. 0133, Letter from Prime Minister to Indonesian President, December 22, 1949. India-China Relations 1947-2000 - A Documentary Study. Vol 1. 5 vols. Ed. A.S. Bhasin. (New Delhi: Geetika Publishers. 2018). 206-208.

20. Mao, Zedong. "Mao Zedong, 'On the People's Democratic Dictatorship: In Commemoration of the Twenty-eighth Anniversary of the Communist Party of China,'" June 30, 1949. Translation from Selected Works of Mao Tse-tung, Vol. 4 (Peking: Foreign Languages Press, 1961), 411-423. History and Public Policy Program Digital Archive. https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/119300.

21. Doc. 0107, Telegram from Bharat, Nanking to Foreign, New Delhi, November 04, 1959, on Chinese Press Reactions to Nehru's visit to the US in October 1959. India-China Relations 1947-2000 - A Documentary Study. Vol 1. 5 vols. Ed. A.S. Bhasin. (New Delhi: Geetika Publishers. 2018). 163-164.

22. Yudin, Pavel F., Shaoqi Liu, Zedong Mao, and Enlai Zhou. "Report from P. F. Yudin to I. V. Stalin on Meetings with the Leaders of the Communist Party of China, including Mao Zedong on 31 December 1950," January 20, 1951. ARAN, f. 1636, op. 1, d. 199, ll. 1-6, and RGASPI, f. 558, op. 11, d. 345, ll. 0010-0014. Published in Istoricheskii Arkhiv No 4 (2006): 15-19. Translated by Sergey Radchenko. History and Public Policy Program Digital Archive. https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/122032.

23. Zedong, Mao. 1942. "Essential Points of Speech on Second Imperialist War." *In Collected Works of Mao Tse-tung (1917-1949)*. Vol. 7. 9 vols. 14-24. United States: Joint Publication Research Service.

24. चीन ने भारत और बर्मा को दक्षिण पूर्व एशियाई देशों की श्रेणी में रखा। दक्षिण एशिया वाक्यांश भौगोलिक वर्गीकरण का बाद का रूप था। Enlai, Zhou. 1952. "Report on Problems Concerning the Peace Talks." In *Selected Works of Zhou Enlai.* Vol. 2. 2 vols. 94. Beijing: Foreign Languages Press.

25. Lui, Xuecheng. *The Sino-Indian Border Dispute and Sino-Indian Relations*. Lanham, MD: University Press of America, 1994.

26. Doc. 0088, Telegram from Indembassy, Nanking, to Foreign, New Delhi, 10 August, 1949. India-China Relations 1947-2000 - A Documentary Study. Vol 1. 5 vols. Ed. A.S. Bhasin. (New Delhi: Geetika Publishers. 2018). 127. 1949 में, संयुक्त राज्य अमेरिका एशिया में गैर-साम्यवादी देशों के एक प्रभावी संघ के विकास को प्रोत्साहित कर रहा था जिसे प्रशांत समझौते के रूप में जाना जाता था और वो भारत को इसका हिस्सा बनाना चाहता था।

27. Doc. 0393, Telegram from Indembassy, Peking to Foreign, Part - IV, 07 February, 1952. India-China Relations 1947-2000 - A Documentary Study. Vol 1. 5 vols. Ed. A.S. Bhasin. (New Delhi: Geetika Publishers. 2018). 640.

28. Doc. 0751, Chinese Version of talks between Nehru and Mao Tse-Tung, Peking, October 19, 1954, source: Chinese Foreign Ministry PRC FMA 204-00007-15(1). India-China Relations 1947-2000 - A Documentary Study. Vol 2. 5 vols. Ed. A.S. Bhasin. (New Delhi: Geetika Publishers. 2018). 1292.

29. Doc. 0338, Ambassador Panikkar's Record of Conversation with Chou En-lai, Prime Minister and Minister for Foreign Affairs, 02 August, 1951. India-China Relations 1947-2000 - A Documentary Study. Vol 1. 5 vols. Ed. A.S. Bhasin. (New Delhi: Geetika Publishers. 2018). 563-572.

30. Doc. 0751, Chinese Version of talks between Nehru and Mao Tse-Tung, Peking, October 19, 1954, source: Chinese Foreign Ministry PRC FMA 204-00007-15(1). India-China Relations 1947-2000 - A Documentary Study. Vol 2. 5 vols. Ed. A.S. Bhasin. (New Delhi: Geetika Publishers. 2018). 1291-1292.

31. सरतेशेवटी, भारताने सॅन फ्रॅन्सिस्को शांतता करारावर सही केली नाही आणि मिनला परिषदेलाही उपस्थिती लावली नाही.

32. "महत्त्वाची गोष्ट अशी, की भारत-चीन संबंध आता थोडे वेगळे आणि अधिक जवळीकीचे होतील. याचा अर्थ असा नाही, की आम्ही चीनसोबत आहोत. पण हेही सत्य आहे, की आग्नेय आशियाशी संबंधित धोरण अमेरिकेपेक्षा चीनच्या धोरणाच्या जवळ जाणारे आहे." पहा डॉक ०७१६, पंतप्रधानांनी पेकिंग इथे असलेले राजदूत राघवन यांना २९ जून, १९५४ रोजी लिहिलेले पत्र. इंडिया-चायना रिलेशन्स १९४७-२०००- अ डॉक्यूमेंटरी स्टडी, खंड २.५, सं ए. एस. भसीन (नवी दिल्ली, गीतिका पब्लिशर्स. २०१८). १२२४.

33. Doc. 0759, Note of Prime Minister Jawaharlal Nehru on the Implications of his China Visit, 14 November, 1954. India-China Relations 1947-2000 - A Documentary Study. Vol 2. 5 vols. Ed. A.S. Bhasin. (New Delhi: Geetika Publishers. 2018). 1372.

34. Doc. 0903, Minutes of the Commonwealth Prime Ministers' Conference relating to "Future Relations with China," 02 July, 1956. India-China Relations 1947-2000 - A Documentary Study. Vol 2. 5 vols. Ed. A.S. Bhasin. (New Delhi: Geetika Publishers. 2018). 1627-1628.

35. Doc. 0393, Telegram from Indembassy, Peking to Foreign, New Delhi, 07 February, 1952. India-China Relations 1947-2000 - A Documentary Study. Vol 1. 5 vols. Ed. A.S. Bhasin. (New Delhi: Geetika Publishers. 2018). 638-642.

36. Zhou, Enlai. "Cable from Zhou Enlai, 'Premier's Intentions and Plans to Visit India.'" Telegram, June 22, 1954. PRC FMA 203-00005-01, 3-4. Translated by Jeffrey Wang. History and Public Policy Program Digital Archive. https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/112437.

37. China. Foreign Ministry, and Zhen Huang. "Cable from the Chinese Foreign Ministry, 'Receiving the Prime Ministers of India and Other Countries and Attending the Asian-African Conference,'" December 9, 1954. PRC FMA 207-00001-04, 13-14. Translated by Jeffrey Wang. History and Public Policy Program Digital Archive. https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/114600.

38. China. Foreign Ministry. "Report by the Chinese Foreign Ministry, 'Some Existing Issues in and Suggestions for the Asia-Africa Conference.'" Report, 1955. PRC FMA 207-00004-06, 59-62. Obtained by Amitav Acharya and translated by Yang Shanhou. History and Public Policy Program Digital Archive. https:// digitalarchive.wilsoncenter.org/document/113179.

39. Zhou, Enlai. "Zhou Enlai's Telegram to the CCP Central Committee and Mao Zedong regarding the Discussion of Political Issues," April 30, 1955. Zhonghua renmin gongheguo waijiaobu dang'anguan, ed., Zhonghua renmin gongheguo waijiao dang'an xuanbian. Di er ji. Zhongguo daibiaotuan chuxi 1955nian Ya Fei huiyi (Selected Diplomatic Archival Documents of the People's Republic of China, Vol. 2: The Chinese Delegation at the 1955 Asia-Africa Conference) (Beijing: Shijie zhishi chubanshe, 2007), 87-90. Translated for CWIHP by 7Brands. History and Public Policy Program Digital Archive. https://digitalarchive. wilsoncenter.org/document/121750.

40. Kalha, Ranjit Singh. *India-China Boundary Issues: Quest for Settlement.* (New Delhi: Pentagon Press, 2014). 97.

41. Khrushchev, Nikita Sergeevich, Yi Chen, Andrei Andreevich Gromyko, Biao Lin, Shaoqi Liu, Zedong Mao, Mikhail A. Suslov, et al. "Discussion between N.S. Khrushchev and Mao Zedong." Memorandum of Conversation, October 2, 1959. Archive of the President of the Russian Federation (APRF), f. 52, op. 1, d. 499, ll. 1-33, copy in Volkogonov Collection, Manuscript Division, Library of Congress, Washington, D.C. Translated by Vladislav M. Zubok. History and Public Policy Program Digital Archive. https:// digitalarchive. wilsoncenter.org/document/112088.

42. Zhou, Enlai, and G. (Gopalaswami) Parthasarathy. "Memorandum of Conversation: Premier Zhou Receives Indian Ambassador to China Parthasarathy." Memorandum of Conversation, September 30, 1958. PRC FMA 110-00713-02. Translated by Anna Beth Keim. History and Public Policy Program Digital Archive. https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/116576.

43. Khrushchev, Nikita Sergeevich, Yi Chen, Andrei Andreevich Gromyko, Biao Lin, Shaoqi Liu, Zedong Mao, Mikhail A. Suslov, et al. "Discussion between N.S. Khrushchev and Mao Zedong." Memorandum of Conversation, October 2, 1959. Archive of the President of the Russian Federation (APRF), f. 52, op. 1, d. 499, ll. 1-33, copy in Volkogonov Collection, Manuscript Division, Library of Congress, Washington, D.C. Translated by Vladislav M. Zubok. History and Public Policy Program Digital Archive. https:// digitalarchive. wilsoncenter.org/document/112088.

44. Mao, Zedong. "Mao Zedong, 'On Sino-Indian Relations,'" May 15, 1959. Gang er si Wuhan daxue zongbu et al, eds., Mao Zedong sixiang wansui (Long Live Mao Zedong Thought), vol. 4 (1958-1960) (Wuhan, internal circulation, May 1968): 348-349. History and Public Policy Program Digital Archive. https:// digitalarchive.wilsoncenter.org/document/240253. Free translation from Chinese text by author.

45. १६ मे, १९५९ या दविशी माओच्या आदेशावरून राजदूत, पॅन झलिी यांनी भारताच्या परराष्ट्र सचिविांना सांगतिले, की "एकूणात, भारत चीनचा मति्र आहे", आणि "चनिी लोकांचे सर्व शत्रू पूर्वेला आहेत- अमेरकिी साम्राज्यशाहीचे लष्करी तळ तैवान, दक्षणि कोरयिा, जपान आणि फलिपिनि्स इथे आहेत आणि चीन हे त्यांचे लक्ष्य आहे. चीनचे मुख्य लक्ष आणि संघर्षाची धोरणे भारताच्या कवाि आग्नेय अथवा दक्षणि आशयिातल्या कोणत्याही देशावरिुद्ध नसून पूर्वेला, प्रशांत सागराच्या पश्चमि दशिेला, क्रूर आणि साम्राज्यवादी अमेरकिेच्या वरिोधात आहेत." पहा डॉक १४०९, नवी दलि्लीत चीनच्या राजदूतांनी परराष्ट्र सचिविांकडे केलेले वधिान, १६ मे, १९५९, इंडयिा-चायना रलिेशन्स १९४७-२०००- अ डॉक्यूमेंटरी स्टडी, खंड ३.५, सं ए. एस. भसीन (नवी दलि्ली, गीतकिा पब्लशिर्स. २०१८). २४९६-२५००.

46. Doc. 1473, Telegram from Indembassy, Peking to Foreign, New Delhi, 09 September, 1959. India-China Relations 1947-2000 - A Documentary Study. Vol 3. 5 vols. Ed. A.S. Bhasin. (New Delhi: Geetika Publishers. 2018). 2626-2633.

47. Jun, Niu. “1962: The Eve of the Left Turn in China’s Foreign Policy.” Working Paper. Cold War International History Project. Washington, D.C.: Woodrow Wilson International Center for Scholars, October 2005. https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/media/documents/publication/ NiuJunWP481.pdf.

48. Kalha, Ranjit Singh. *India-China Boundary Issues: Quest for Settlement.* (New Delhi: Pentagon Press, 2014). 102.

49. China. Embassy (India). “Cable from the Chinese Embassy in India, ‘Overview of India’s Foreign Relations in 1961.’” Report, January 1, 1962. PRC FMA 105-01519-01, 1-14. Translated by Anna Beth Keim. History and Public Policy Program Digital Archive. https://digitalarchive.wilsoncenter.org/ document/116482.

50. Lui, Xuecheng. *The Sino-Indian Border Dispute and Sino-Indian Relations.* (Lanham, MD: University Press of America, 1994). 39.

51. Hu Zhefeng, *“Mao and the Sino-Indian Counter-attack in Self Defence”*, Bai Nian Chao No. 3/1999.

52. Doc. 1885, Letter from the Prime Minister of India, to Premier Chou En-lai, 27 October, 1962. India-China Relations 1947-2000 - A Documentary Study. Vol 4. 5 vols. Ed. A.S. Bhasin. (New Delhi: Geetika Publishers. 2018). 3950-3951.

53. Jun, Niu. “1962: The Eve of the Left Turn in China’s Foreign Policy.” Working Paper. Cold War International History Project. Washington, D.C.: Woodrow Wilson International Center for Scholars, October 2005. https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/media/documents/publication/ NiuJunWP481.pdf.

54. Doc. 2021, Chou En-lai’s interview with the correspondent of Associated Press of Pakistan, 31 March, 1963. India-China Relations 1947-2000 - A Documentary Study. Vol 5. 5 vols. Ed. A.S. Bhasin. (New Delhi: Geetika Publishers. 2018). 4301-4304.

55. Jun, Niu. “1962: The Eve of the Left Turn in China’s Foreign Policy.” Working Paper. Cold War International History Project. Washington, D.C.: Woodrow Wilson International Center for Scholars, October 2005. https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/media/documents/publication/ NiuJunWP481.pdf.

56. Ambassadors had been withdrawn in 1961.

57. Doc. 2267, Telegram from Indian Embassy, Peking to the Ministry of External Affairs, 01 May, 1970. India- China Relations 1947-2000 - A Documentary Study. Vol 5. 5 vols. Ed. A.S. Bhasin. (New Delhi: Geetika Publishers. 2018). 4810.

58. Doc. 2269, Telegram from Indian Embassy, Peking to the Ministry of External Affairs, 06 May, 1970. India- China Relations 1947-2000 - A Documentary Study. Vol 5. 5 vols. Ed. A.S. Bhasin. (New Delhi: Geetika Publishers. 2018). 4812.

59. Doc. 2275, Telegram from the Indian Embassy in Peking to the Ministry of External Affairs, 14 July, 1970. India-China Relations 1947-2000 - A Documentary Study. Vol 5. 5 vols. Ed. A.S. Bhasin. (New Delhi: Geetika Publishers. 2018). 4830.

60. Doc. 2276, Telegram from Peking to Ministry of External Affairs, 13 August, 1970. India-China Relations 1947-2000 - A Documentary Study. Vol 5. 5 vols. Ed. A.S. Bhasin. (New Delhi: Geetika Publishers. 2018). 4831.

61. गांधी ने टिप्पणी की कि “आप [चीन के साथ] सवाल का हल यह कहकर नहीं निकाल सकते कि मैं यहां खड़ा हूं और मैं यही रहूंगा। आपको पता लगाना होगा कि इसे कैसे सुलझाया जा सकता है।” See Doc. 2262, Prime Minister Indira Gandhi’s replies to questions at a press conference, January 01, 1969. India-China Relations 1947-2000 - A Documentary Study. Vol 5. 5 vols. Ed. A.S. Bhasin. (New Delhi: Geetika Publishers. 2018), p. 4798.

62. Jun, Niu. “1962: The Eve of the Left Turn in China’s Foreign Policy.” Working Paper. Cold War International History Project. Washington, D.C.: Woodrow Wilson International Center for Scholars, October 2005. https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/media/documents/publication/ NiuJunWP481.pdf.

63. Lin, Biao, and Zedong Mao. “Mao Zedong’s Talk at a Meeting of the Central Cultural Revolution Group (Excerpt),” March 15, 1969. Zhonghua renmin gongheguo shilu [A Factual History of the People’s Republic of China] (Changchun: Jilin renmin chubanshe, 1994), vol. 3, Part 1, pp. 467-469. History and Public Policy Program Digital Archive. https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/111241.

64. Jiaxuan, Tang. *Heavy Storm and Gentle Breeze: A Memoir of China's Diplomacy*. First Edition. (New York: HarperCollins Publishers, 2011), p. 171.

65. Zhisui, Li Tai Hung-Chao. T*he Private Life of Chairman Mao: The Memoirs of Mao's Personal Physician Dr. Li Zhisui*. Translated by Tai Hung-Chao. (New York: Random House, 1994), p. 514.

66. आदेशात असे लहिलिेले होते:, "अमेरकिी साम्राज्यवादी आणि सोव्हएित परविर्तनवादी आणखी जवळ आलेले आहेत आणि आपल्या महान मातृभूमीवर कब्जा करण्याचा कट ते रचत आहेत..... आपल्या भूमीवर बेकायदा घुसण्याचा आणि आपल्या राष्ट्रीय सीमेचा भंग करण्याचा फोल प्रयत्न करण्यासाठी भारतीय प्रतक्रियिावादीही संधीच्या शोधात आहेत." पहा चायना कम्युनस्टि पार्टी, सेंट्रल कमटिी (CCP CC) "द CCP सेंट्रल कमटिी ऑर्डर फॉर जनरल मोबलिायझेशन इन बॉर्डर प्रॉव्हन्सिेस ऍन्ड रीजन्स", २८ ऑगस्ट, १९६९. मायकल शोनहाल्स यांनी हा आदेश मळिवला आणि भाषांतरति केला. हसि्टरी ऍन्ड पब्लकि पॉलसिी प्रोग्राम डजिटिल आर्काइव्ह. http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/110473.

67. Hua, Huang. "Meeting Four Indian Prime Ministers During One Offical Goodwill Visit." In *Huang Hua Memoirs, First Edition*. 396-420. Beijing: Foreign Languages Press, 2008.

68. Doc. 2289, Statement by the Chinese representative Chiao Kuan-hua in the UN General Assembly, 07 December, 1971. India-China Relations 1947-2000 - A Documentary Study. Vol 5. 5 vols. Ed. A.S. Bhasin. (New Delhi: Geetika Publishers. 2018). 4852; Aijazuddin, F. S., ed. "Doc. 71.H.13, Memorandum of Conversation between General Haig and Ambassador Huang Hua, New York, 12 December 1971." In *The White House and Pakistan: Secret Declassified Documents*, 1969-1974. 463-465. Karachi: Oxford University Press, 2002.

69. Aijazuddin, F. S., ed. "Doc. 73.13, Memorandum of Conversation between Mao Zedong and Kissinger, November 12, 1973." In *The White House and Pakistan: Secret Declassified Documents*, 1969-1974. 617-619. Karachi: Oxford University Press, 2002.

70. Doc. 2313, Note by the Ministry of External Affairs on the recent India-China exchanges on The Border Issue. The Place of the border problem in the over-all India-China relations; Talks during Vajpayee's visits, 13 February, 1979. India-China Relations 1947-2000 - A Documentary Study. Vol 5. 5 vols. Ed. A.S. Bhasin. (New Delhi: Geetika Publishers. 2018). 4915.

71. Doc. 2314, Vice Premier Deng Xiaoping's interview with Krishna Kumar, Editor of the New Delhi based journal Vikrant, 21 June, 1980. India-China Relations 1947-2000 - A Documentary Study. Vol 5. 5 vols. Ed. A.S. Bhasin. (New Delhi: Geetika Publishers. 2018). 4920.

72. Xiaoping, Deng. "Promote the Friendship Between China and India and Increase South-South Cooperation." The Selected Works of Deng Xiaoping, October 22, 1982. https://dengxiaopingworks.wordpress.com/2013/03/08/promote-the-friendship-between-china-and-india-and-increase-south-south-cooperation/.

73. Hua, Huang. "Meeting Four Indian Prime Ministers During One Official Goodwill Visit." In *Huang Hua Memoirs, First Edition*. 396-420. Beijing: Foreign Languages Press, 2008.

74. नवीन तोडगा असा होता, की भारताने सर्वप्रथम पूर्वेकडच्या प्रदेशात मोठ्या प्रमाणावर प्रभाव पडेल अशा सवलती द्याव्यात आणि त्यानंतर चीन त्याच पटीत, पण उघडपणे कबूल न केलेल्या सवलती पश्चिमेकडच्या प्रदेशात देईल.

75. Saran, Shyam. "Chapter 7: The India-China Border Dispute and After." In *How India Sees The World: From Kautilya to the 21st Century*. 123-148. New Delhi: Juggernaut, 2017.

76. Deng, Xiaoping, and Valery Giscard d'Estaing. "Record of Conversation between French President Giscard d'Estaing and Vice Premier of the People's Republic Deng Xiaoping: First Meeting." Memorandum of Conversation, May 13, 1975. Ministère des Affaires Etrangères, la Courneuve (MAE), Série Asie-Océanie, Sous-série Chine 1973-1980 (AO), 2174. Obtained and translated by Martin Albers. History and Public Policy Program Digital Archive. https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/118648.

77. जनवरी 1979 में देंग ने राष्ट्रपति जिमी कार्टर से कहा कि "सोवियत संघ वियतनाम का इस्तेमाल चीन को परेशान करने के लिए करेगा।" See Nickles, David P., ed. "Document 205. Memorandum of Conversation." In *Foreign Relations of the United States: 1977-1980*, Vol. 13. Foreign Relations of the United States.

78. (Washington: United States Government Printing Office, 2013), pp. 766-770. https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1977-80v13.

79. Hua, Huang. "As Foreign Minister." In *Huang Hua Memoirs, First Edition*. 287-294. Beijing: Foreign Languages Press, 2008.

80. Xiaoping, Deng. "Build Powerful, Modern and Regularized Revolutionary Armed Forces." Deng Xiaoping, September 19, 1981. https://www.marxists.org/reference/archive/deng-xiaoping/1981/126.htm.

81. Doc. 2307, Interview given by Vice Premier Teng Hsiao-ping to Indian Journalists, 14 February, 1979. India-China Relations 1947-2000 - A Documentary Study. Vol 5. 5 vols. Ed. A.S. Bhasin. (New Delhi: Geetika Publishers. 2018). 4895.

82. “एशयिा आधपित्यवादयिों द्वारा आक्रामकता और वसि्तार का एक खतरनाक स्थान बन गया है।” See Doc. 2315, Commentary by Xinhua Correspondent Zhou Cipu on Sino-Indian Relations, 24 June, 1980. India-China Relations 1947-2000 - A Documentary Study. Vol 5. 5 vols. Ed. A.S. Bhasin. (New Delhi: Geetika Publishers. 2018). 4922.

83. Hua, Huang. “As Foreign Minister.” In *Huang Hua Memoirs, First Edition*. 287-294. Beijing: Foreign Languages Press, 2008.

84. Nickles, David P., ed. “Document 208. Memorandum of Conversation.” In *Foreign Relations of the United States: 1977-1980*, Vol. 13. Foreign Relations of the United States. (Washington: United States Government Printing Office, 2013), pp. 772-782.

85. Xiaoping, Deng. “Our Principled Position On the Development of Sino-U.S. Relations.” The Selected Works of Deng Xiaoping, January 4, 1981. https://dengxiaopingworks.wordpress.com/2013/02/25/ our-principled-position-on-the-development-of-sino-u-s-relations/.

86. ब्रेझनेव्ह म्हणाला, “आमच्या देशांदरम्यान जी शत्रुत्वाची आणि एकटे पाडण्याची स्थति होती तच्यिाकडे आम्ही सामान्य स्थतिीच्या दृष्टीकोनातून कधीच पाहलिे नाही.” पहा, झुबोक व्लादसि्लाव. “द सोव्हएित युनयिन ऍन्ड चायना इन द १९८०ज: रकिन्सलिएिशन ऍन्ड डवि्होर्स”, कोल्ड वॉर हस्टिरी १७, नं २ (एप्रलि ३, २०१७): १२१-४१ https://doi.org/10.1080/14682745.2017.1315923

87. Hua, Huang. “As Foreign Minister.” In *Huang Hua Memoirs, First Edition*. 287-294. Beijing: Foreign Languages Press, 2008.

88. Xiaoping, Deng. “We Must Safeguard World Peace and Ensure Domestic Development.” The Selected Works of Deng Xiaoping, May 29, 1984. https://dengxiaopingworks.wordpress.com/2013/03/08/we-must-safeguard-world-peace-and-ensure-domestic-development/.

89. Xiaoping, Deng. “Speech At An Enlarged Meeting of the Military Commission of the Central Committee of the Communist Party of China.” The Selected Works of Deng Xiaoping, June 4, 1985. https://dengxiaopingworks.wordpress.com/2013/03/18/speech-at-an-enlarged-meeting-of-the-military-commission- of-the-central-committee-of-the-communist-party-of-china/.

90. Deng, Xiaoping, and Masayoshi Ohira. “General Meeting of Prime Minister and Vice Premier Deng (Summary Record),” February 7, 1979. Diplomatic Archives of the Ministry of Foreign Affairs of Japan, 01- 1237-1, 012-016. Contributed by Robert Hoppens and translated by Stephen Mercado. History and Public Policy Program Digital Archive. https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/120021.

91. Nickles, David P., ed. “Document 204. Memorandum of Conversation.” In *Foreign Relations of the United States: 1977-1980*, Vol. 13. Foreign Relations of the United States. (Washington: United States Government Printing Office, 2013). 755-766.

92. National Security Archive. “‘Set the Nuclear Issue Aside’. Secretary of Defense Harold Brown to Ambassador-at-Large Gerard C. Smith, 31 January 1980, Enclosing Excerpts from Memoranda of Conversations with Geng Biao and Deng Xiaoping, 7 and 8 January 1980, Top Secret,” January 31, 1980. https://nsarchive.gwu.edu/document/28189-document-3-set-nuclear-issue-aside-secretary-defense-harold-brown-ambassador-large.

93. Lui, Xuecheng. “Chapter 6: The Sino-Indian Détente.” In *The Sino-Indian Border Dispute and Sino-Indian Relations*. Lanham, MD: University Press of America, 1994. 136-137.

94. Gokhale, Vijay. “The Road from Galwan: The Future of India-China Relations.” Carnegie India, March 10, 2021. https://carnegieindia.org/2021/03/10/road-from-galwan-future-of-india-china-relations-pub-84019.

95. Xiaoping, Deng. “A New International Order Should Be Established With the Five Principles of Peaceful Coexistence As Norms.” The Selected Works of Deng Xiaoping, December 21, 1988. https://dengxiaopingworks.wordpress.com/2013/03/18/a-new-international-order-should-be-established-with-the- five-principles-of-peaceful-coexistence-as-norms/.

96. Xiaoping, Deng. “We Are Confident That We Can Handle China’s Affairs Well.” The Selected Works of Deng Xiaoping, September 16, 1989. https://dengxiaopingworks.wordpress.com/2013/03/18/we-are-confident-that-we-can-handle-chinas-affairs-well/.

97. Zemin, Jiang. 1993. “Our Diplomatic Work Must Unswervingly Safeguard the Highest Interests of the State and the Nation.” In *Selected Works of Jiang Zemin*. 1st Edition. Vol. 1. 3 vols. 302-308. Beijing: Foreign Languages Press, 2010.

98. Zemin, Jiang. 1989. "We Chinese Have Always Cherished Our National Integrity." In *Selected Works of Jiang Zemin*. 1st Edition. Vol. 1. 3 vols. 67-70. Beijing: Foreign Languages Press, 2010.

99. Zemin, Jiang. 1989. "Look to the Future in Developing Sino-US Relations." In *Selected Works of Jiang Zemin*. 1st Edition. Vol. 1. 3 vols. 81-82. Beijing: Foreign Languages Press, 2010.

100. "चीन आणि अमेरिका हे देश जगावर प्रभाव टाकणारे देश आहेत. नवीन वैश्विक वातावरणात, आपले समान स्वारस्याचे विषय कमी होण्याऐवजी वाढत चाललेले आहेत; आणि सहकार्याची संभाव्यताही कमी होत नाही, तर वाढतेच आहे. आपल्या दोन देशांमध्ये विस्तृत, समान स्वारस्याचे विषय आहेत आणि मानवी अस्तित्व आणि विकास यांच्याशी संबंधित महत्त्वाच्या मुद्द्यांची समान जबाबदारीही आपल्या दोन देशांवर आहे." पहा, झेमिन जिआंग. १९९७ "स्पीच ऍट द व्हाईट हाऊस वेलकमिंग सेरिमनी", सिलेक्टेड वर्क्स ऑफ जिआंग झेमिन. पहिली आवृत्ती, खंड २.३ , ५१-५२, बीजिंग : फॉरिन लॅंग्वेजेस प्रेस, २०१२

101. अध्यक्ष बिल क्लिंटन आणि जिआंग झेमिन यांनी २७ जून, १९९८ रोजी केलेले संयुक्त निवेदन. त्यात त्यांनी "शांत आणि स्थिर आग्नेय आशियासाठी समान स्वारस्यांवर" भर दिला आणि तिथे शांतता आणि स्थैर्य कायम रहावे ही त्या दोघांची जबाबदारी आहे असे घोषित केले आणि हेही लिहिले, की त्या दोघांमध्ये त्या प्रदेशात समन्वय असणे अतिशय आवश्यक आहे. पहा GovInfo "१९९८ पब्लिक पेपर्स १०७७- जॉइंट स्टेटमेंट ऑन साउथ एशिया". गव्हर्नमेंट ऑफिस ऑफ द फेडरल रजिस्टर, नॅशनल आर्काईव्ह्ज ऍन्ड रेकॉर्ड्स ऍडमिनिस्ट्रेशन, जून २७, १९९८.

102. MEMRI. "Then Chinese Communist Party (CCP) Leader Jiang Zemin's 1993 Speech At Central Military Commission Outlines People's Liberation Army's (PLA) Military Strategy," May 20, 2022. https://www.memri.org/reports/then-chinese-communist-party-ccp-leader-jiang-zemins-1993-speech-central-military-commission.

103. Bush, George, and Ziyang Zhao. "Memorandum of Conversation between George H.W. Bush and Zhao Ziyang," February 26, 1989. Memcons and Telcons, George Bush Presidential Library and Museum. History and Public Policy Program Digital Archive. https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/133956.

104. Dixit, Jyotindra Nath. *My South Block Years: Memoirs of a Foreign Secretary*. First Edition. New Delhi: UBS Publishers' Distributors Ltd., 1996. 235-237.

105. Saran, Shyam. "Chapter 7: The India-China Border Dispute and After." In *How India Sees The World: From Kautilya to the 21st Century*. 123-148. New Delhi: Juggernaut, 2017.

106. "U.S. Embassy China Cable 025699, 'ACDA Director Lehman's Beijing Consultations: Non-CWC Topics,' 19 August 1992, Secret, Excised Copy." State Department Freedom of Information Act Release, August 19, 1992. https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB114/chipak-23.pdf.

107. Heilmann, Katrin M, and Zukang Sha. "Oral History Interview with Sha Zukang." Interview, November 30, 2016. Contributed to NPIHP by Michal Onderco. History and Public Policy Program Digital Archive. https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/177549.

108. Xiaoping, Deng. "First Priority Should Always Be Given To National Sovereignty and Security." The Selected Works of Deng Xiaoping, December 1, 1989. https://dengxiaopingworks.wordpress.com/2013/03/18/first-priority-should-always-be-given-to-national-sovereignty-and-security/.

109. Ruixiang, Zheng. "Shifting Obstacles in Sino-Indian Relations." *The Pacific Review* 6, no. 1 (January 1, 1993): 63–70. https://doi.org/10.1080/09512749308719022.

110. Gancheng, Zhao. "China-U.S.-India: Is a New Triangle Taking Shape?" *China Quarterly of International Strategic Studies* 02, no. 01 (January 2016): 1–16. https://doi.org/10.1142/S2377740016500019.

111. II Toast by H E President Jiang Zemin of the People's Republic of China at Welcoming Banquet Hosted by President Sharma of the Republic of India, 28 November 1996. (1997). *China Report*, 33(2), 236–237. https://doi.org/10.1177/000944559703300210.

112. Dixit, Jyotindra Nath. *My South Block Years: Memoirs of a Foreign Secretary*. First Edition. (New Delhi: UBS Publishers' Distributors Ltd., 1996), 24.

113. Gancheng, Zhao. "China-U.S.-India: Is a New Triangle Taking Shape?" *China Quarterly of International Strategic Studies* 02, no. 01 (January 2016): 1–16. https://doi.org/10.1142/S2377740016500019.

114. Ministry of External Affairs. "Joint Statement of the Republic of India and the People's Republic of China," April 11, 2005. https://www.mea.gov.in/bilateral-documents.htm?dtl/6577/ Joint_Statement_of_the_Republic_of_India_and_the_Peoples_Republic_of_China.

115. Saran, Shyam. "Chapter 7: The India-China Border Dispute and After." In *How India Sees The World: From Kautilya to the 21st Century*. 123-148. New Delhi: Juggernaut, 2017.

116. Zhaoxing, Li. “Chapter 7: 99.9% Versus 0.1%.” In *Untold Stories of My Diplomatic Life*, First Edition. 140-152. Beijing: Foreign Languages Press Co. Ltd, 2019.

117. Qichen, Qian. *Ten Episodes in China’s Diplomacy*. First Edition. New York: HarperCollins Publishers, 2005.

118. Zhaoxing, Li. *Untold Stories of My Diplomatic Life*. First Edition. Beijing: Foreign Languages Press Co. Ltd, 2019. p. 76.

119. Qichen, Qian. 2002. “The United States After September 11th.” In *Ten Episodes in China’s Diplomacy*. 315-323. New York: HarperCollins Publishers.

120. Jiaxuan, Tang. *Heavy Storm and Gentle Breeze: A Memoir of China’s Diplomacy*. First Edition. (New York: HarperCollins Publishers, 2011), p. 199.

121. Zhang, Ketian. “Explaining Chinese Military Coercion in Sino-Indian Border Disputes.” *Journal of Contemporary China*, (June 16, 2022): 1–18. https://doi.org/10.1080/10670564.2022.2090081.

122. Bingguo, Dai. “Long Xiang Gongwu [The Dragon and Elephant Dancing Together].” In *Zhanlue Duihua: Dai Bingguo Huiyi Lu [Strategic Dialogue: Memoirs of Dai Bingguo]*, 267–96. Beijing: Renmin Chubanshe [People’s Publishing House], 2016.

123. Cheng Ruisheng, “Enhancing Mutual Trust Between India and China,” *China International Studies* 21, no.140 (2010): 140–50.

124. Bingguo, Dai. “Long Xiang Gongwu [The Dragon and Elephant Dancing Together].” In *Zhanlue Duihua: Dai Bingguo Huiyi Lu [Strategic Dialogue: Memoirs of Dai Bingguo]*, 267–96. Beijing: Renmin Chubanshe [People’s Publishing House], 2016.

125. Ye Hailin, “The Influence of Identity Perception Bias on India-China Relations,” China-India Dialogue, November 2020.

126. Li Jiacheng, “Developing China’s Indian Ocean Strategy: Rationale & Prospects,” *China Quarterly of International Strategic Studies* 3, no. 4 (2017): 481–97.

127. Ling Shengli, “Building a Community of Common Security: China’s Approach to Its Neighborhood,” *China International Studies* 68 (2018): 44–67.

128. Yang Xiaoping “Managing Leadership in Indo-Pacific: The US’s Asia Strategy Revisited,” *China Quarterly of International Strategic Studies* 3, no. 4 (2017): 463–80.

129. Yang Xiaoping “Managing Leadership in Indo-Pacific: The US’s Asia Strategy Revisited,” *China Quarterly of International Strategic Studies* 3, no. 4 (2017): 463–80.

130. Gancheng, Zhao. “China-U.S.-India: Is a New Triangle Taking Shape?” *China Quarterly of International Strategic Studies* 02, no. 01 (January 2016): 1–16. https://doi.org/10.1142/S2377740016500019.

131. Shi Hongyuan, “The Indian Ocean Policy of the Modi Government,” *China International Studies* 69 (2018): 86.

132. Jinping, Xi. 2013. “Build a New Model of Major-country Relationship Between China and the United States.” In *The Governance of China*. Vol 1. 4 vols. 304. Beijing: Foreign Languages Press Co. Ltd.

133. Jinping, Xi. 2013. “Build a New Model of Major-country Relationship Between China and the United States.” In *The Governance of China*. Vol 1. 4 vols. 304-306. Beijing: Foreign Languages Press Co. Ltd.

134. Yi, Wang. “पारस्परकि फायदों वाले सहयोग के एक नए प्रकार के अंतरराष्ट्रीय संबंध बनाए जाएं – इस सवाल का चीन द्वारा दयिा गया जवाब कि‘21वीं सदी के अंतरराष्ट्रीय संबंध कसि दशिा में जा रहे हैं’ By Wang Yi Minister of Foreign Affairs People’s Republic of China.” Ministry of Foreign Affairs of the People’s Republic of China, July 1, 2016. https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/wjb_663304/wjbz_663308/2461_663310/201607/ t20160701_468628.html.

135. Ministry of Foreign Affairs of the People’s Republic of China. “Interview with China Correspondent of *The Hindu* by Foreign Minister Wang Yi,” June 8, 2014. https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/wjdt_665385/ zyjh_665391/201406/t20140608_678171.html.

136. Foreign Minister Wang Yi Meets the Press,” March 8, 2015. https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/wjb_663304/wjbz_663308/2461_663310/201503/t20150308_468552.html.

137. Conversation between senior Chinese official and the author in April 2017.

138. Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China. "Wang Yi: China and India Should Make Correct Choice in Direction of Bilateral Relations," December 12, 2017. https://www.fmprc.gov.cn/ mfa_eng/gjhdq_665435/2675_665437/2711_663426/2713_663430/201712/t20171213_513105.html.

139. Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China. "Wang Yi Meets with Foreign Secretary Vijay Gokhale of India," February 23, 2018. https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/gjhdq_665435/2675_665437/2 711_663426/2713_663430/201802/t20180226_513115.html.

140. World Economic Forum. "President Xi Jinping's Message to The Davos Agenda in Full," January 2022. https://www.weforum.org/agenda/2022/01/address-chinese-president-xi-jinping-2022-world-economic-forum-virtual-session/.

141. World Economic Forum. "President Xi Jinping's Message to The Davos Agenda in Full," January 2022. https://www.weforum.org/agenda/2022/01/address-chinese-president-xi-jinping-2022-world-economic-forum-virtual-session/.

142. Xu Jian, "China's Major Country Diplomacy and Sino-Indian Relations," *China International Studies* 70, no. 37 (2018): 41–42.

143. Patranobis, Sutirtho. "'Hope India Continues to Follow an Independent Foreign Policy': China." *Hindustan Times*. July 22, 2020, sec. India News. https://www.hindustantimes.com/india-news/hope-india-continues- to-follow-an-independent-foreign-policy-china/story-URH1Hs7fnfQ8aqWp8vvjGJ.html.

144. Zhang Jiadong, "Are US and India Already in Quasi-Military Alliance?," *Huanqiu Shibao*, October 30, 2020.

145. Rong Ying, "The Modi Doctrine & the Future of India-China Relations," *China International Studies*, no. 26 (2018): 26–43.

146. Ye Hailin, "The Influence of Identity Perception Bias on India-China Relations," China-India Dialogue, November 2020.

147. Zhang, Ketian. "Explaining Chinese Military Coercion in Sino-Indian Border Disputes." *Journal of Contemporary China*, (June 16, 2022): 1–18. https://doi.org/10.1080/10670564.2022.2090081.

148. Pu, Xiaoyu. "The Status Dilemma in World Politics: An Anatomy of the China–India Asymmetrical Rivalry." The Chinese Journal of International Politics 15, no. 3 (September 1, 2022): 227–45. https://doi.org/10.1093/cjip/poac015.

149. Zhang, Ketian. "Explaining Chinese Military Coercion in Sino-Indian Border Disputes." *Journal of Contemporary China*, (June 16, 2022): 1–18. https://doi.org/10.1080/10670564.2022.2090081.

150. Krishnan, Ananth. "China Defends Move to Block Listing of Lashkar Terrorist." *The Hindu*. September 19, 2022, sec. World. https://www.thehindu.com/news/international/china-defends-move-to-block-listing-of- lashkar-terrorist/article65909715.ece.

151. Zhang, Ketian. "Explaining Chinese Military Coercion in Sino-Indian Border Disputes." *Journal of Contemporary China*, (June 16, 2022): 1–18. https://doi.org/10.1080/10670564.2022.2090081.

152. Srinivasan, Meera, and Ananth Krishnan. "Chinese Vessel Yuan Wang 5 Reaches Sri Lanka's Hambantota Port." *The Hindu*. August 16, 2022, sec. World. https://www.thehindu.com/news/international/chinese- vessel-reaches-sri-lankas-hambantota-port/article65774283.ece.

153. The Times of India. "'Quad' Move Will Dissipate like Sea Foam: China," March 8, 2018. https://timesofindia.indiatimes.com/world/china/quad-move-will-dissipate-like-sea-foam-china/ articleshow/63221055.cms.

154. Hailin, Ye. "The Influence of Identity Politics on the Prospects of Sino-Indian Relations." *Indian Ocean Economic and Political Review*, no. 3 (2020): 1–12.

155. Yi, Wang. "Speech by Foreign Minister Wang Yi at the Opening of Symposium on International Developments and China's Diplomacy in 2017." Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China, December 10, 2017. https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/wjdt_665385/zyjh_665391/201712/t20171210_678651.html.

156. Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China. "Wang Yi: China and India Should Stick to Long-Term Perspective, Win-Win Mentality and Cooperative Posture," March 25, 2022. https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/zxxx_662805/202203/t20220326_10656095.html.

CARNEGIE INDIA

Unit C-5 & 6 | Edenpark | Shaheed Jeet Singh Marg | New Delhi, India 110016 | P: +011 4008687

CarnegieIndia.org